

HAMDAM ISMOILOV

JAHON ADABIYOTI TARIXI

1-JILD

TOSHKENT

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MADANIYAT VA SPORT ISHLARI VAZIRLIGI**

O'ZBEKISTON DAVLAT SAN'AT INSTITUTI

HAMDAM ISMOILOV

JAHON ADABIYOTI TARIXI

O'quv qo'llanma

1-jild

Toshkent – 2009

ANNOTATSIYA

«Jahon adabiyoti tarixi» fanidan tuzilgan ushbu o'quv qo'llanma san'at oliy o'quv yurtlari uchun mo'ljallandi. Unda 2800 yillik jahon adabiyotining eng nodir durdonalarini o'rganish maqsad qilib olindi. O'quv qo'llanmasining birinchi kitobida Antik davrdan boshlab XVI asrgacha rivojlangan yevropa adabiyoti bilan tanishish vazifa qilib qo'yildi. Bu davrlardagi adabiy turlar va janrlarning xususiyatlari hamda ularning san'at sohasi turlari va janrlariga aloqasi haqida so'z yuritiladi. Ushbu ulkan tarixiy davrda rivojlangan adabiyot xronologik tarzda o'rganiladi. Bu fandan dastur dastlabki kurs talabalariga bir o'quv yili davomida tahsil berishni nazarda tutadi. Qadimdan boshlab hozirgi davrgacha bo'lgan adabiy yo'nalishlarga mansub adiblarningina ijodi o'rganiladi va ular yaratgan asarlarning jahon adabiyotiga ta'siri, uning taraqqiyotidagi o'rni kabilarga baho beriladi. Ushbu fan har san'at sohalarining o'ziga xos tomonlariga moslangan holda o'qitiladi.

Taqrizchilar:

Shoira RAMAZANOVA,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Dilafruz KARABAEVA
o'qituvchi

Boqijon TO'XLIEV,
filologiya fanlari doktori,
TDPU professori

«Jahon adabiyoti tarixi» fanidan tuzilgan mazkur o'quv qo'llanma O'zbekiston Davlat san'at institutining Ilmiy Kengashi tomonidan 2009 yil 26 yanvarda nashrga tavsia etildi.

© Ismoilov H., Toshkent, O'zDSI, 2009.

KIRISH

«Jahon adabiyoti tarixi» fani barcha adabiyotlarning ibtidosi bo'lganligi tufayli butun dunyoda adabiyotning taraqqiy etishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Qadimgi Yunonistonda paydo bo'lgan adabiyot o'z navbatida boshqa adabiyotlarning paydo bo'lishida o'mi va axamiyati katta bo'ldi. Qadim zamonlardan yevropa tuprog'ida kichikroq mamlakatlardan biri Yunonistonda ilk adabiyot paydo bo'ldi. So'ngra bu adabiyotning o'mini lotin tilidagi antik adabiyot egalladi. Madaniyat osmonida endigina yorishib kelayotgan o'sha uzoq o'tmishda yunon – rim xalqlari yaratgan adabiyot asrlar to'foni, zamonlar sinoviga bardosh berib, hanuz mag'rur bosh ko'tarib turibdi.

Qadim qadim zamonlarda – bundan taxminan 2007-2008 yillar muqaddam yevropa tuprog'idagi kichkina mamlakatlardan biri Yunonistonda badiiy ijodning dastlabki yozma namunalari yuzaga kela boshlaydi. Yunonistonda tug'ilib, keyinchalik yuksak kamolot boqichligi ko'tarilgan bu adabiyot eramizdan avvalgi III asrda Rim madaniyatining barpo etilishida, tarkib topishida ham katta ta'sir ko'rsatdi, insoniyat tarixidagi ana shu ikki qadimiy xalq yaratgan madaniyat, san'at va badiiy ijod namunalari antik madaniyat, antik adabiyot deb ataladi.

Lotin tilidagi «antik» (antiques) so'zining ma'nosi «qadimgi» demakdir. Qadimgi zamon yozuvchilari asarlarning jozibasi faqat ularning yuksak badiiy mahoratida bo'lgan emas. Antik adabiyot shu adabiyotni yaratgan xalqning his-tuyg'ulari, orzu-umidlarining ifodasi ham bo'lgan. Madaniyat osmoni endigina yorishib kelayotgan o'sha uzoq o'tmishda yunon-rim xalqlari qo'li bilan qurilgan ulug'vor, ko'rkam va jozibador madaniyat qasrlari asrlar to'foniga, zamonlar sinoviga bardosh berib, hanuz mag'rur bosh ko'tarib turibdi.

Xalqlar o'rtasida aqidalarga, xurofot asoratlariga qarshi ayovsiz kurash boshlangan davrlarda Uyg'onish davrining ulug' zotlari qo'lida antik dunyoning ilmu fani, san'at va adabiyoti, falsafiy ta'limotlari eng kuchli qurol bo'lib xizmat etdi. «Uyg'onish» so'zining dastlabki ma'nosi ham «Qadimgi madaniyatni qayta tiklash, yangidan oyoqqa bostirish» demakdir. Bu odamlar o'zlarini «gumanist» deb atagan ekanlar, bu tushuncha ostida shubhasiz

insonparvarlik g'oyalarini, antik adabiyot ko'magida bashariyatni «tutqunlikdan» xalos qilish, odam bolasining har tomonlama taraqqiy etishiga zamin hozirlash, uni jaholat uyqusidan uyg'otish istaklarini anglamoq lozim.

O'quv qo'llanmasida antik davr adiblaridan tortib, XX asrning so'nggi yillarigacha ijod etgan, jahon madaniyati taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan shoir, yozuvchilar hayoti va ijodi haqida hikoya qilinadi. Qo'llanma san'at oliy o'quv yurtlarining talabalariga mo'ljallangan. Shuning uchun qo'llanmani tuzishda shu yo'nalishlardagi o'quv yurtlarining talabarlari o'rganishi zarur bo'lgan ijodkorlarning faoliyatiga e'tibor berildi. San'atning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarini hisobga olib, qo'llanmada adabiy asarlarning turlari va janrlari xususiyatlari asosida tahlil qilishga urindik. Hozirgi o'zbek teatri XX asr boshlarida yevropa teatri prinsiplari asosida rivojlanganligi sababli adabiy asarlarni o'rganishda ularning sahnaviy talqinlariga urg'u berildi. Teatrlar tarixi maxsus o'rganilganligi tufayli adabiy asarlarni tahlil qilishda ko'proq badiiy jihatlariga e'tibor berildi.

Ushbu fanning metodologik asosini xorijiy va o'zbek olimlarining adabiyot haqidagi fikrlari, jahon adabiyoti yuzasidan tadqiqot olib borgan olimlarning ilmiy ishlari, «Jahon adabiyoti tarixi» fanidan yaratilgan darsliklar, xukumatimizning adabiyotni rivojlantirish haqidagi farmon va qarorlari, Prezidentimizning ma'naviy tarbiya sohasida adabiyotning o'rni haqidagi fikrlari tashkil etdi. Shuningdek, «Jahon adabiyoti tarixi»ga oid barcha mavzularni o'rganishga mustaqillik mafkurasi nuqtai nazaridan yondashiladi.

Ushbu fan orqali butun dunyoda adabiyot taraqqiyoti bilan bog'liq muammolar o'rganiladi, ularga nisbatan ma'lum qarashlar paydo bo'ladi.

Qo'llanmaning har ikkala kitobini yaratishda A.Alimuhamedovning «Antik adabiyot tarixi» (1975), O.Qayumovning «Chet el adabiyoti tarixi» (1979), Q.Azimov, O.Qayumovlarning «Chet el adabiyoti tarixi» (1987) singari darsliklariga, Internet ma'lumotlariga tayanildi. Bu qo'llanmani yaratish dastlabki urinish sifatida baholanishi mumkin. Muallif tug'ulajak fikrlarni hisobga olib, uni yanada kengaytirish, qo'shimcha materiallar bilan boyitish va yangi talablar asosida darslik darajasiga yetkazish niyatida, shu sababdan kitoblar yuzasidan foydali takliflarni bajonidil qabul qilinadi.

YUNON ADABIYOTINING IBTIDOIY DAVRI

Yunon yozma adabiyotining bizga qadar yetib kelgan eng qadimgi yagona namunalari – «Iliada» hamda «Odissey» dostonlaridir. Mazkur asarlarni o'qir ekansiz, yunon elida bularning muallifi hisoblangan gomerdan ilgari ham shoirlar bo'lganmi, degan savol tug'iladi. Bu savolning javobini avvalo shu dostonlarning o'zlaridan axtarimoq darkor. Shubhasiz, «Iliada» va «Odissey» kabi yukkak hadliiy asarlarning o'zlari ham faqatgina uzoq muddatli adabiy harakatning davomi, uning yetuk mahsuli o'laroq maydonga keltirilishi mumkin bo'lgan. «Odissey» poemasi botirlik haqida doston aytib, ziyofat ahllarini rom qilgan Demodok kabi ajoyib baxshilari rapsodlarni uchratamiz. Ehtimol bularning kuylaridagomerdan oldin o'tgan shoirlarning san'ati tarannum etilganidir. Hundan tashqari Platon, gerodot kabi mo'tabar zotlar va shu zamonning ba'zi yozuvchilari, gomerdan ilgari Orfey degan nihoyatda dilrabo shoir o'tganligini xabar qiladilar. Biroq tarix sahifasida bu shoiringgo'zal navolari haqidagi afsonaviy rivoyatlardan boshqa bironta ham misra saqlanib qolgan emas. Shu rivoyatlarda hikoya qilinishicha, Orfeyning qo'shiqlari hatto yirtqich hayvonlarni ham mustun etar, daryolarning oqishini to'xtatib qo'yar, tog'-to'xlarni tebrantirar, daraxtlarni harakatga keltirar ekan; go'yo shoir o'z yori ko'yida bir marta narigi dunyoga borib mungli tatonalari bilan u yerdagi behis ma'budlarning dillarini ham vayron etgan emish.

Yunon xalqi o'rtasida keng tarqalgan rivoyatlarda Orfeydan tashqari yana Muze, Evmolp, Tamir, Olen kabi shoirlar ham tilga olinadi.

Barcha xalqlarning tarixida bo'lgani kabi yunon adabiyoti ham og'zaki xalq ijodi zaminida maydonga kelganligi muqarrar. Tarix sahifalarida yunon folkloridan juda kam namunalar saqlanib qolgan bo'lsa-da, shularga asosan eski zamonlarda, ibtidoiy qabilachilik davrlarida yunon xalqining anchagina boy va rang-barang og'zaki adabiyoti: ertaklari, maqollari, matallari, topishmoqlari, qo'shiqlari bo'lganligini aniqlash mumkin.

Ma'lumki, kollektiv ijod samarasi sifatida maydonga kelgan ibtidoiy jamiyat og'zaki adabiyoti, shu jamiyat kishilarining tabiat

haqidagi tushunchalarini ifoda etgan. Koinotning chaqmoq, momaqaldiroq, zilzila, boʻron, toʻfon, yongʻin, oy va quyosh tutilishi kabi qoʻrqinchli hodisalar qurshovida yashagan ibtidoiy inson, shu hodisalar sababini anglamasdan, tabiatdagi har qanday «sirli» oʻzgarishlarga ilohiy maʼno berib, butun borliqni ins-jinslar, dev-parilar va boshqa turli-tuman gʻayri-tabiiy maxluqlar makoni tarzida tasavvur etgan, ular haqida benihoyat koʻp diniy afsonalar yaratgan. Ana shunday hayoliy tushunchalardan hosil boʻlgan afsonalarni – miflar, ularning yigʻindisi mifologiya deb ataladi. Ajoyib poetik mahorat bilan yaratilgan mifologik rivoyatlar yunon ogʻzaki adabiyotida benihoyat koʻp. Bu miflar, garchi, ibtidoiy insonning tabiat sirlari qarshisida zaifliklari tufayli tugʻilgan boʻlsa ham, tabiatning odam uchun xatarli boʻlgan hodisalariga taʼsir etish istaklaridan iborat boʻlgan. Qadim zamonlarda odamlarning havoda uchishni orzu qilganlarini, bu orzular Poeton, Dedal va Ikar afsonalarida oʻzining ifodasini topgan, insonning jurʼat va jasoratini, tabiat kuchlarini zabt etish ishtiyoqini qanoatlantirishda qadimgi miflarning mohiyati nechogʻli zoʻr boʻlgan.

Yunon mifologiyasining ming-ming yillik tarixi bor. Shu uzoq muddat davomida ijtimoiy ongning oʻsishi bilan miflar ham oʻzgardi, yangidan-yangi mazmun kasb etdi. Yunon kishisi ibtidoiy qabilachilik sharoitlarida yashar ekan, tevarak-atrofdagi tabiiy hodisalarning hammasini jonli his qilib, shularga sigʻinadi, ulardan madad tilaydi, yovuz kuchlarni moyil qilish uchun qurbonlar tuhfa qiladi. Xullas, tabiat hodisalari qarshisida ibtidoiy insonning butun hayoti qoʻrquv va tahlikada oʻtgan. Keyin-keyin bulutlar sultoni, maʼbudlar maʼbudi Zevs, Poseydon – dengizlar hukmroni; Aid – oxirat hoqoni; Zevsning rafiqasigera – osmon maʼbudasi, maʼbudlar malikasi, homilador xotinlar, kelin-kuyovlar rahnamosi. Zevsning bosh xotinigeradan va boshqa maʼbudalardan koʻrgan bir qancha farzandlari ikkinchi darajali maʼbudlar qatoriga kiradilar. Bular tubandagilardir:geradan tugʻilgan birinchi oʻgʻligefest – otash maʼbudi, temirchilar piri; ikkinchi oʻgʻli Ares – qonli urushlar maʼbudi; zulmat maʼbudasi Latonadan tugʻilgan oʻgʻli A p o l l o n – yorugʻlik, sanʼat, sheʼriyat va muzika maʼbudi, ulugʻ kohin hamda buyuk yoyandoz, uning singlisi Aptemida – qamar maʼbudasi, oʻrmonlar va oʻrmonlarda yashovchi jonivorlar malikasi, charchashni bilmaydigan ajoyib sayyoda; Zevsning miyasidan bunyodga kelgan

dono va ma'suma A f i n a – shaharlar homiysi; Olimp sultonining zeho qizi Afrodita va uning tirmizak o'g'li Erot – sevgi vago'zallik ma'budlari; parizod Mayyadan tug'ilgan o'g'ligermes ma'budlar Jarchisi, murdalar ruhini oxiratga kuzatib boruvchi, sayyohlar va savdogarlar himoyachisi, badantarbiya ishlarining rahnamosi; nihoyat, har kuni yer yuzidan qorong'ilik ko'tarilishi bilan to'rt uchar ot qo'shilgan olov aravaga o'tirib fazoga parvoz etuvchigelios – quyosh ma'budi.

Olamning ana shu o'n ikki hukmroni va ular qatori yana bir qancha ma'bud va ma'budalar abadiy barhayotlik bag'ishlovchi nektar ichib, oltin tovoqlarda tortilgan amvroziya taomini yeb, go'zal parilarning raqs va navolariga mast bo'lib, Zevs, uni yer bilan osmon o'rtasiga osib qo'yib to'qmoqlari bilan to'la uch kechayu uch kunduz savalaydi, onasining yoniga tushgangefestni Olimp tog'idan shunday tarib yuboradiki, bechora otash ma'budi bir umr oqsoq bo'lib qoladi. Umuman, ma'budlar inson nasliga onda-sonda iltifot ko'rsatsalar ham, ko'pincha ularning kulfatlariga beparvo qaraydilar, boshlariga og'ir musibatlar soladilar. Zevs hatto bir marta inson zotini to'fonda g'arq qilib yubormoqchi bo'lganida, quvg'in qilingan oldingi avlod ma'budlaridan biri, odam farzandining g'amxo'ri ulug' Prometey g'ayrat ko'rsatib falokatni bartaraf qiladi; shu titan Olimp tog'idan keltirib bergan olov tufayli insoniyat yana kamol topadi. Insonga qilgan bu yaxshiligi uchun Zevs Prometeyni qattiq jazolaydi. Bunday latifollar ma'budlar o'rtasida siyrak uchraydigan voqealar emas: Zevning o'zi ham otasiga qarshi olib borilgan dahshatli urushlardan keyin Olimp taxtiga erishgan. Yunonlar o'z ilohlarini kibarlar vakillaridan ko'chirganlari vajidan ularni shunday zolim va berahm qilib ko'rsatganlar.

Ma'budlarni odam qiyofasida tasavvur etish, o'z navbatida mifologiyani hayotga yaqinlashtirdi va uning obrazlariga chinakam hayotiylik bag'ishladi. Yunon mifologiyasining bemisl boyligi, obrazlarining nafisligi, butun insoniyat tarixi davomida kitobxonning e'tiborini o'ziga jalb etib keldi, yunon adabiyoti, yunon san'atiga esa behud-behisob porloq mavzular hadya qildi. Yunon ma'naviy hayoti taraqqiyotida mifologiya muhim o'rin tutgan. Darhaqiqat, o'sha uzoq o'tmishning dostonnavislari ham, dramatik shoirlari ham, lirik tuyg'ularning kuychilari ham ushbu buloqdan suv ichganlar, ushbu «zamin»dan ilhom olganlar; ulug' rassomlar, haykaltaroshlar ham

o'z asarlarida asosan shu «xazina» afsonalarini qimmatbaho real obrazlarga ko'chirdilar, ularni asrlarga doston qildilar. «Iliada» va «Odissey» dostonlarining mavzui ham shu manbadan olingandir.

GOMER DOSTONLARI

Yuqorida aytganimizdek, qadimgi yunon yozma adabiyotining bizga qadar yetib kelgan yakkayu yagona yozma namunalari «Iliada» va «Odissey» dostonlaridir. Gomer degan ulug' shoirning nomi bilan bog'liq bo'lgan har ikkala poemaning mavzusi Troya afsonalaridan, ya'ni yunonlar bilan troyaliklar o'rtasida bo'lib o'tgan urush rivoyatlaridan olingan.

Troya shahri haqiqatan ham Kichik Osiyoda, Dardanel bo'g'ozining janubiy qirg'og'ida joylashgan ko'hna shaharlardan biri edi. Olimlarning bundan bir necha yillar muqaddam eski Troya shahri o'rnida olib borgan arxeologik izlashlari natijasida eramizdan qariyb uch ming yil ilgarigullab-yashnagan va keyinchalik turli falokatlar orqasida halok bo'lib ketgan aholigohning vayronalari topilgan. Ilm ahllarining aytishlaricha, yunonlarning troyaliklar ustiga bostirib kelishlari tarixiy voqea bo'lib, eramizdan taxminan XIII–XII asr ilgari yuz bergandir.

Rivoyatlarning hikoya qilishicha, Troya shahzodasi Paris Sparta podshohi Menelayning uyiga mehmon bo'lib keladi. Menelay Parisni izzat-ikrom bilan qarshi olib, uning sharafiga hashamatli ziyofatlar beradi, bazmlar uyushtiradi. Shu bazmlarning birida Paris mezbonning rafiqasi yelenani uchratib, uning husn-jamoliga shaydo bo'lib qoladi. Parisning qaddi-basti, ustidagi ajoyib sharq liboslari yelenani ham maftun etadi. Kunlardan birida Menelay uzoq safarga ketganida, Paris yelenani yo'ldan urib, allaqancha mol-dunyolar bilan birga uni o'z yurtiga olib qochadi. Safardan qaytib kelgan Menelay mehmonining ko'mamakligidan, rafiqasining xiyonatidan nomus alamida, iztirob qiynog'ida azob chekadi va raqibidan qacoc olishga ahd qiladi. Menelayning murojaatiga ko'ra butun Yunon o'lkasidan to'plangan podshohlar, alamdiyaning akasi, Miken podshohi Agamemnonni sarkarda ko'tarib, bir qancha kemalarda Troya ustiga bostirib boradilar. Yunon lashkargohida zamonasining bir qancha ulug' pahlavonlari va shular orasida Yunonistonning

huyuk bahodir yunon lashkarlari bilan ũning ichiga kirib, ziyon yetkazadilar va shaharning jamiki boyliklarini talab qaytadilar. Biroq vatanga qaytishda g'oliblarning boshiga anchagina kulfatlar tushadi: ularning ba'zilar og'ir yo'l mashaqqatlaridan halok bo'ladilar, ba'zilar eson-omon yurtlariga qaytib kelganlarida xoinona o'ldiriladilar, yana ba'zilar uzoq yillar dengiz to'lqinlarida sarson-sargardonlik azobini tortadilar.

GOMER

Ana shu urush haqidagi rivoyatlar yig'indisidan yunon mifologiyasining «Troya urushi afsonalari» deb ataluvchi turkum yuzaga kelgan. «Iliada» hamda «Odissey» dostonlarining mavzulari shu turkumdagi rivoyatlardan olingan. Ammo har ikkala dostonda mazkur afsonaning hammasi emas, ikkita kichik-kichik voqeasigina hikoya qilinadi. Chunonchi, «Iliada»da Troya urushining o'ninchi yilida bo'lib o'tgan muhim bir hodisa tasvir etilgan. Asarning bayoni hatto Troya shahrining yunonlar tomonidan zabt etilishi voqealariga qadar ham olib borilmasdan, Troyaning ulug' pahlavonigektorning o'limi va uni dafn qilish marosimi bilan tugaydi. Ilgari bo'lib o'tgan va keyinchalik ro'y berishi lozim bo'lgan voqealar to'g'risida shoir yo'l-yo'lakaygapirib o'tadi. Xuddi shunday holni «Odissey» dostonida ham ko'ramiz. Bu asarda Troya jangi qahramoni Odisseyning urushdan qaytishi, dengizlarda va begona yurtlarda uning boshidan kechgan sarguzashtlar va, nihoyat, o'z vatani Itaka oroliga yetib kelib, dushmanlaridan qasos olishi hikoya qilinadi.

Eslatib o'tish zarurki, Troya urushi haqidagi rivoyatlar, garchi bo'lib o'tgan tarixiy voqealardan bahs etsalar-da, bu voqealar real tasvirlarda emas, balki mifologik liboslarga o'ralgan holda beriladi. Troya urushida va bu urush bilan aloqador bo'lgan hodisalarda odam bolalari bilan bir qatorda Olimp tog'ining ma'budlari, parizodlar, devlar va boshqa g'ayri tabiiy kuchlar ham bab-baravar qatnashadilar.

Troya urushi haqidagi afsona va rivoyatlar asrlar davomida avloddan-avlodga o'tib juda ko'p o'zgarishlarga uchraydi, turli-tuman variantlarda tarqaladi va, nihoyat, Gomer dostonlarida muayyan va mustahkam adabiy shakl kasb etadi.

«ILIADA»

Qadimgi yunonlar Troya shahrini «Ilion» deb ham ataganlar. Binobarin, «Iliada» dostonining nomi ostida «Ilion qissasi», «Ilionnoma» degan ma'nolarni anglamoq lozim. Biroq bu nom asarning mazmuniga unchalik monand emas. Chunki dostonida asosan Yunon-Troya urushidagi kichik bir voqeagina bayon etiladi va ana shu yagona voqea atrofida mazkur urushning ba'zi hodisalariga yo'l-yo'lakay to'xtalib o'tiladi.

«Iliada» dostoni 15700 misradan iborat juda katta asar. Qadimgi olimlar, yunon alifbesining soniga qarab poemani 24 bobga qo'shimcha bo'lganlar.

Asar voqealari tavsifiga kirishdan oldin, shoir ilhom parisiga murojaat qilib, o'z dostoninng bosh mavzui Axill g'azablarini kuylashda undan madad tilaydi. Priamning birinchi qo'shig'i shu g'azabning sabablariga bag'ishlangan.

O'n yil bo'ladiki, Troya urushi hali bir tomonli bo'lgan emas. Shu davr ichida Ilion aholisi yunonlarga qarshi jiddiy kurashga o'tlanishdan cho'chib, faqat mudofaa yo'li bilan o'zini himoya qilib keladi, chunki Yunon lashkarlari orasida Fessaliya podshohi Peley va uning xotini – dengiz ma'budasi Fetidaning o'g'li Axill ham bor. Yunon pahlavonlaridan birontasi bahodirlikda Axill bilan tenglasha olmaydi. Axill tpoyaliklap yuragiga shunchalar vahima solib qo'yganki, shahar darbozasini ochib tashqariga chiqishga ular jur'at etolmaydilar. Troya shahri ostonalarda lashkargoh qurgan yunonlar, tevarak-atrofdagi aholini talash, qiz-juvonlarni asir tushirish bilan o'zini o'z sardorlari Agamemnonga tuhfa qiladilar. Ko'p o'tmay Xriseidaning otasi behad-behisob sovg'alar bilan o'z qizini ajratib olish niyatida yunonlar lashkargohiga keladi. Agamemnon Xrisning iltijolarini rad qilish bilan kifoyalanmasdan, keksa kohinni hatto haqoratlab jo'natadi. Agamemnonning tahqiridan qattiq ozor chekkan Xris Apollonga zor-zor iltijo qilib, dilozorning jazosini berishni so'raydi. Keksa kohinning nolalarini eshitgan Apollon Olimp tog'idan tushib, yunonlar lashkargohini kamalakdan o'qqa tutadi. Lashkarlar o'rtasida qirg'in boshlanadi. G'azab o'tida yongan

Apollon bu bilan ham qanoatlanmasdan yunonlar ustiga o'lat yog'diradi, lashkargohni qabristonga aylantiradi. Og'ir musibatlarning sababini aniqlash niyatida Axill hamma qo'shinni yig'inga to'playdi. Kalxas degan kohin xaloyiqqa qarab, yunonlarning boshiga tushgan barcha ko'rguliklarning cababchisi Agamemnon ekanligini, alamdiya Xrisning ko'z yoshlari tufayli begunohlar Apollon g'azabiga muhtalo bo'lganliklarini aytadi va Xriseida otasiga qaytarib berilmaguncha lashkargoh vabodan xalos bo'lmamasligini uqtiradi. Bu so'zlarni eshitgan Agamemnon Kalxas bilan Axillni o'zining dushmanlarigumon qilib, ularga istehzoli so'zlar aytadi, biroq Apollonning qahridan qo'rqib, yig'in ahlining zo'ri bilan o'z asirasini otasiga qaytarishga rozi bo'ladi-yu, lekin uning badaliga Axillning asirasi Xriseidani talab etadi. Agamemnonning beorligidan qattiq g'azabl原因an ulug' bahodir qilichini qindan sug'urib sarkardaga tashlanmoqchi bo'lib turganida, uning qarshisida Afina namoyon bo'lib, sevikli bahodirining qahrini qaytaradi. Axill noiloj taqdirga tan berib, qilichini qayta qiniga joylaydi-da, bundan buyon janglarda qatnashmasligini aytib, lashkarlari bilan o'z qarorgohiga jo'naydi. Or-nomusi, izzat-nafsi oyoq osti qilingan alamzada pahlavonning tun-kunlari shu soatdan boshlab qayg'u hasratda, iztirob qiynog'ida o'tadi. Bolasining ohu zorini ko'rgan Fetida Olimp tog'iga chiqib, Agamemnonning zulmidan Zevsga shikoyat qiladi va o'g'lini badnom etgan sardorning jazosini berishni so'raydi. Zevs Fetidaning iltimosini bajo keltirishni va'da qiladi.

Axill jangga qatnashishdan bosh tortgach, butun omad birdan troyaliklar tomoniga og'ib ketadi. Ilion podshohi Priamning o'g'li Parisning akasi zabardast pahlavongektor boshchiligida Troya lashkarlari shahar darvozasini ochib tashqariga chiqadilar. Har ikkala tomonning bahodirlari o'rtasida yakkama-yakka jang boshlanadi. Birinchi bo'lib urushning bosh aybdorlari – Paris bilan Menelay maydonga chiqadilar. By jang urushni uzil-kesil bir yoqli qilishi **kerak**: kimda-kim g'olib chiqsa, go'zal yelena hamda Paris o'g'irlab **kelgan** qimmatbaho boyliklar o'shaniki bo'ladi. Raqibidan qasos olish alamida o'rtangan Menelayning nayzasi Parisning qalqonini parcha-parcha qilib yuboradi. Sparta podshohi Troya shahzodasining joniga qasd qilib, uni sudrab ketayotganida, Parisniig mehriboni Afrodita yetib keladi-da, o'z seviklisini qop-qora bulutlarga chulg'ab

dast ko'targanicha Troya ichkarisiga, yelenaning yotog'iga qo'chirib keladi. Shuningdek, gektor bilan Ayaks ham yakkama-yakka jangga chiqadilar, dahshatli kurashdagektor yarador bo'ladi, Apollon uning jarohatini tuzatadi. yerdagi odam bolalarining jang harorati Olimp tog'idagi ma'budlarning jazavasini ham qo'zitib yuborgan: Fetida va unga va'da bergan Zevs troyaliklar tomoniga, Afina bilangera yunonlar tarafiga o'tadilar. Axill jang maydonini tark etganida yunonlarning bir qancha pahlavonlari ajoyib bahodirliklar ko'rsatishadi. Diomed degan dovyurak botir dushmanga ayniqsa qaqshatqich zarba berib, behad-behisob troyaliklarni qiradi, shular jumlasida merganlikda tengi bo'lmagan Pandarni o'ldiradi, ikkinchi ulug' Troya pahlavoni Eneyga xarsang tosh uloqtirib, uni qattiq yarador qiladi. Apollon Eneyni arang jang maydonidan olib qochib ketadi; qo'rquvni bilmaydigan Diomed hatto Afroditaga, urnsh ma'budi Aresga ham shikast yetkazadi. Bu jangda troyaliklar ham yunonlardan qolishmaydilar. Ularning sardorigektor, ayniqsa mislsiz bahodirliklar ko'rsatadi. Kun bo'yi davom etgan qirg'in oqibatida jang maydoni o'liklarga to'lib ketadi. Murdalarni dafn qilish niyatida har ikkala tomon vaqtincha sulh tuzadilar. Dafndan so'ng jang yana avjiga chiqadi. Dushmanlarning g'azabi shu qadar kuchayib ketadiki, Olimp tog'ining hukmroni ma'budlarning yunonlar bilan troyaliklar mojarosiga aralashishlarini ta'qiqlab qo'yadi. Troyaliklarning mislsiz g'ayrat ko'rsatishlariga qaramay, yunonlar ularning madorini quritib, shahar devorlariga tomon qisib boradilar. Biroq taqdirning amriga, Zevsning Fetidaga bergan va'dasiga ko'ra yunonlarning yengilishi, troyaliklarning g'olib chiqishi lozim edi. Omad birdangektor tomoniga og'ib, troyaliklarning qo'li balandlashib ketadi. Yunonlar orqaga chekinib, sarosima ichida o'z kemalari tomon qochadilar; troyaliklargektor boshchiligida ularni izma-iz quvib boradilar, kech kirib, qorong'i tushishigina yunonlar joniga oro kiradi. Troyaliklar g'alabagashtini surib, butun tunni shod-hurramlikda o'tkazadilar. Yunon lashkargohi ahllarining kayfiyati aksincha, juda parishon, juda tushkun. Bu mag'lubiyatlar, nihoyat o'ziga bino qo'yan mag'rur Agamemnonning ko'zini ochadi. Qilmish xatolarini anglagan sardor, qimmatbaho tortiqlar bilan eng mo'tabar kishilarni Axillga yuboradi. Ammo nafsoniyati qattiq ozor chekkan pahlavonni sardor bilan yarashtirishning aslo iloji yo'qligidan elchilar noiloj orqaga qaytadilar. Yunonlarning ahvoli borgan sari og'irlashadi.

Troyaliklar tinchlshni iltijo qiladilar. Biroq or-nomus, erkaklik hamiyati o'lim vahimasini yengib mardonavor kurashga undaydi-yu, ammo yurak bardosh bera olmaydi: ulug' pahlavon bilan yuzma-yuz to'qnash kelganida Gektorni yana dahshat bosadi, raqibining oldiga tushib beixtiyor yana qochadi. Axill uning orqasidan izma-iz quvib ketadi. Shu tariqa ular shahar devorini uch marta aylanib chiqadilar. Olimp tog'i tepasidan bu daxshatli jangni tomosha qilib turgan Zevs har ikkala pahlavonning toleini tarozu pallasiga tashlaydi. Gektorning pallasi bosib tushadi. Apollon sevikli kahramonini taqdirning ixtiyoriga topshirib, jang maydonini tashlab ketishga majbur bo'ladi. Jangdan bo'yin tovlashgagektorning endi iloji qolmaydi. Anchagina davom etgan shiddatli kurashdan keyin, Troyaning ulug' bahodiri Axill qo'lida halok bo'ladi. Gektorni o'ldirish bilan yunon pahlavonining yuragi hamon taskin topgan emas, hatto raqibining o'ligini ham xo'rlash, tahqir etish niyatida Axill murdaning oyog'idan o'z aravasiga bog'lab, kun bo'yi jang maydonida sudrab yuradi. Troya devorlaridan qapa6 turgangektorning ota-onasi va butun Troya aholisi bahodirning xo'rlanishini ko'rib qon-qon yig'laydi, ularning faryodi marhumning sevikli rafiqasi Andromaxaning qulog'iga yetadi, u Troyagumbaziga yuguradi va dahshatli fojiani ko'rib behush yiqiladi. O'ziga kelgach erini eslab fig'on qiladi.

Dushmandan qasos olib ko'ngli tinchigan Axill, birodari Patroklga shohona dafn uyushtiradi, marhumning arvohini tinchitish uchun Troyaning bir necha navqiron yigitlari qurbon keltiriladi, Patrokl sharafiga bazmlar quriladi, tomoshalar o'tkaziladi va har kuni Axillning o'zigektorning o'ligini aravasiga bog'lab, Patrokl qabri atrofida aylantirib yuradi. O'g'lining behad tahqir etilishini ko'rgan kekxa Priam xatarli bir ishni jazm qilib, qimmatbaho in'om-ehsonlar bilan kechasi Axillning qarorgoxiga keladi va qotilning oyog'iga yiqilib, farzandining qonini to'kkan qo'llaridan o'pib, ko'z yoshlarini to'ka-to'ka, marhumning jasadini qaytarib berishini iltijo qiladi. Kekxa g'amguzorning fig'onlari, ohi-zori pahlavonning ko'nglini ham buzib yuboradi, u ham o'z otasini eslab yig'laydi va raqibining o'ligini baxtsiz otaga qaytaradi. Dostongektorning Troya shahridagi tantanali dafn marosimi bilan tugaydi.

«ODISSEYA»

gomer nomi bilan bog'liq bo'lgan ikkinchi asar – «Odisseya» dostonida Troya urushining bosh qahramonlaridan biri, Itaka podshohi Odisseyning sarguzashtlari hikoya qilinadi. Troya jangi tugagach, Odissey o'z lashkarlari hamda Troya urushida qatnashgan bahodir hamrohlari bilan birgalikda kemalarga o'tirib yurtiga qaytadi. Odisseyning dushmani bo'lgan dengiz ma'budi Poseydon uning yo'lida dahshatli to'liqlar ko'tarib, pahlavonning boshiga ko'p musibatlar soladi. Troya urushi tugagandan keyin yana o'n yil davomida Odissey o'z vataniga qaytolmasdan dengiz to'liqlarida, begona yurtlarda sarson-sargardon daydib yuradi, uning boshidan bemisl mojarolar kechadi. Dostonning birinchi boblarida biz qahramonni Ogigiya orolida, parizod Kalipso qo'lida tutqunlikda ko'ramiz. Odisseyga oshiq bo'lib qolgan parizod necha yillar mobaynida uning o'z yurtiga qaytish istaklariga quloq solmay keladi. Bu orada Odisseyning Itaka orolida qolgan rafiqasi Penelopaning boshidan nihoyatda og'ir kunlar kechadi. Yillar o'tib, podshoh safardan qaytavermagach, hamma uni o'ldiga chiqarib qo'ygan. Shu sababli Itaka boyvachchalaridan bir nechasi Penelopaning payida Odisseyning saroyiga kirib olib, tun-kun bazm qiladilar, malikaning hol-joniga qo'ymay, o'zlaridan birontasiga erga chiqishini talab etadilar. Erining muqarrar qaytib kelishiga amin bo'lgan vafodor rafiq, turli-tuman vaj-bahonalar bilan jazmanlarini laqillatib, vaqt o'tkaza boradi. Odisseyning yakkayu yagona o'g'li Telemax hali yosh bo'lganligi tufayli onasini boyvachchalar zo'ravonligidan himoya qila olmaydi. Jazmanlar Telemaxdan qutulish niyatida necha bor uni o'ldirmoqchi ham bo'ladilar. Afinaning maslahati bilan otasidan darak izlab, jazmanlardan yashirincha Telemax safarga jo'naydi. U avval Pilos shahriga, Troya urushining ulug' bahodirlaridan biri – kekxa Nestorning yurtiga yo'l oladi. Pilos podshohi birodarining o'g'lini sevinch va mamnuniyat bilan kutib oladi-yu, biroq Odissey haqida biron darak aytolmasdan, aziz mehmonni Menelay yurtiga jo'natadi. Ertasi kun yosh shahzoda Sparta shahriga yetib boradi. Menelay allaqachonlargo'zal rafiqasi yelenani olib o'z yurtiga qaytib kelgan edi. Sparta podshohi ham Telemaxga samimiy iltifot ko'rsatib, uning sharafiga quyuq

ziyofatlar beradi. Telemax Menelay og'zidan otasining parizod Kalipso qo'lga asir tushib qolganligi va o'z yurti dardida alam chekib yotganligi to'g'risidagi xabarni eshitadi.

Asarning beshinchi bobidan muallif bevosita Odisseyning sarguzashtlari tasviriga ko'chadi. Dostonning bundan keyingi qismlarida voqealar afsonalar dunyosida, ajoyibot va g'aroyibotlar olamida kechadi. Ma'budlar Olimp tog'ida kengash qurib, Odisseyni o'z vataniga qaytarishga qapop qiladilar. Ma'budlar jarchisigermes, Olimp hukmronlarining xohishini parizod Kalipsoga yetkazadi. Ogignya malikasi ma'budlarning ra'yini qaytarolmasdan qon-qon yig'lab Odisseyni safarga otlantiradi. Odissey kema yasab, yo'lga ravona bo'ladi. Kema bir necha kun dengizda bexatar suzib borgach, dengiz ma'budi Poseydon, nogahon, raqibini payqab qolib, dengizda chunon to'lqin ko'taradiki, Odisseyning kemasi g'arq bo'lib ketadi. Jafokash Itaka podshohi hayqirgan to'lqinlargirdobida uch kechayu uch kunduz suzib, Afinaning ko'magida omon-eson, nihoyat, qirroqqa chiqib oladi. Odissey panoh topgan bu yer – Sxeryaya oroli, Alkinoy degan dono podshoh qo'l ostida baxtiyor hayot kechiruvchi feak xalqining yurti edi. To'lqinlar bilan olishib madori qurigan Odissey, xazonlar g'arami ichiga kirib uyquga ketadi. Ertasi kun o'z dugonalari bilan kir yuvish uchun daryo bo'yiga kelgan Alkinoyning qizi Navsikaya bu yerda Odisseyni uchratib uni saroyga boshlab keladi, Alkinoy va uning rafiqasi Areta musofirni izzat-ikrom bilan kutib oladilar, mehmon hurmatiga dasturxon yozilib, turli-tuman nozu ne'matlar to'kiladi, o'yinlar ko'rsatiladi. Shu bazmlarning birida so'qir rapsod Demodok zavqqa to'lib Troya urushi, uning ajoyib pahlavonlari va, ayniqsa, Odisseyning mislsiz qahramonliklari to'g'risida jo'shqin qo'shiqlar aytadi. Bu qo'shiqlarni eshitgan Odissey, jangovar do'stларini, o'zining sarguzashtlarini eslab, yuragi to'lib ketadi, ko'zlaridan yosh oqadi. Alkinoy mehmonining ahvolini payqab, uning kimligini, ko'z yoshlarining boisini so'raydi va boshidan kechirganlarini so'zlab berishini iltimos qiladi.

Nihoyat, Odissey podshohning va mehmonlarning iltimoslarini bajo kelirib, o'zini tanitadi, Troyadan yo'lga chiqqan kunidan boshlab tortgan kulfatlarini majlis ahliga hikoya qilib beradi.

Odisseyning hikoyasi dostonning to'rt bobida (IX-XII) berilgan. Bu to'rtala bob ham boshdan oxir mislsiz ajoyibotlar bilan to'ladi.

Troya tor-mor keltirilgandan keyin Odissey hamrohlari bilan yo'lgaga chiqib, bir necha kun dengizda sarson-sargardon suzadi, nihoyat, to'liqin ularni latofatlar mamlakati qirg'og'iga olib keladi. Bu mamlakat aholisi lotos (nilufar) bilan tirikchilik o'tkazar ekan. Nilufarning xosiyati shunda ekanki, uni bir marta totib ko'rgan odam bolasi darhol dunyodagi hamma narsani, hatto tug'ilib o'sgan yurtini ham unutib, bir umr shu ajoyib yemishning shaydosi bo'lib qolar ekan. Odisseyning hamrohlaridan ba'zilar sehrli mevani totib qo'yadilar. Sarkarda ularning dod-faryodlariga qaramay arang kemalarga olib chiqib, bu xatarli yerdan uzoqlashishga oshiqadi. Shundan keyin biz Odisseyni bir ko'zli devlar – bahaybat sikloplar yurtida ko'ramiz. Sardor o'z hamrohlarini qirg'oqda qoldirib, o'n ikkita sherigi bilan orolni tomosha qilish uchun ketadi. Yurib-yurib ular kattakon bir g'orga ro'para keladilar. G'or ichiga kirsalar, savat-savat pishloqlar, xumcha-xumcha qatiq-suzmalar turganmish. Bir mahal tashqaridan tapir-tupur tovushlar eshitilib, g'orning ichiga katta-katta qo'y-echkilar kirib kela beradi, ularning ketidan mollarning egasi bahaybat siklop Polifem ham kiradi. Uning manglayida kattakon bittagina ko'zi bor. Qo'rqinchli mahluqni ko'rgan Odissey va uning hamrohlari hang-mang bo'lib qoladilar. Polifem ularga g'azab bilan o'shqiradi, bahaybat qo'llari bilan sayyohlarning ikkitasini tutib oladi-da, gir aylantirganicha yerga urib o'ldiradi, keyin ularni tilishlab qozonga soladi; ovqatlanib bo'lgach, g'orning og'zini kattakon tosh bilan berkitib, bamaylixotir uyquga ketadi. Avtorning ta'biricha, bu tosh shu qadar kattaki, uni yigirma ikkita to'rt g'ildirakli arava ham o'rnidan qo'zg'ata olmaydi. Odissey uxlab yotgan odamxo'rni o'ldirmoqchi bo'ladi-yu, lekin ulkan toshni siljita olmasliklariga ko'zi yetgach, tag'in o'ylanib qoladi. Tong otgach kechagi fojia yana takrorlanadi. Polifem Odisseyning sheriklaridan yana ikkitasini o'ldirib nonushta qiladi-da, haligi tosh bilan g'or og'zini berkitib, mollarni boqishga jo'naydi. Odissey odamxo'r devning qo'lidan qutulish yo'llarini axtaradi. Nihoyat, bu yo'lni o'ylab ham topadi: g'or ichida yotgan uzun bir xodani olib, sayyohlar uning uchini nayza qilib o'tda kuydirishadi-da, so'ngra bir burchakka yashirib qo'yishadi. Kechqurun qo'ylarini haydab g'orga qaytgan Polifem ikkita odamni o'ldirib, kechki xo'rak tayyorlaydi, ovqatlanib o'rniga yotmoqchi bo'lganida, Odissey o'zi bilan olib kelgan sharobdan unga bir qadah tutadi. Sharob Polifemga juda

ma'qul bo'ladi shekilli, u yana bir qadah talab qilib, so'qiyning nomini so'raydi. By so'roq Odisseyini o'ylantirib qo'yadi. Qadahni Polifemga uzatarkan:

– Sen nomimni bilishni istamoqchimisan? Mening nomim Hechkim, – deydi.

– Juda soz, Hechkim, – deya javob qaytaradi odamxo'r dev iljayib, – bu yaxshiliging uchun seni hammadan keyin yeyman, bu mening senga ko'rsatgan himmatim bo'lsin.

Polifem yana bir qadah sharob ichadi, kayfi oshib yerga yastanadi va shu onning o'zida uyquga ketadi.

Odissey sheriklariga ishora qiladi, ular xodaning nayza tomonini o'tga tutib siklopning ko'ziga sanchadilar. Og'riq alamidan Polifem chunon baqiradiki, uning ovozi eshitgan oroldagi boshqa sikloplar g'or og'ziga to'planib, sheriklaridan dodlayotganining boisini va uni qanday maxluq xafa qilganini so'rganlarida Polifem, jon holatda:

– Hechkim, Hechkim, – deb javob qaytaradi.

Sikloplar Polifemdan achchiqlanib tarqab ketadilar.

Tong otadi. Polifem alam dardidan oh-voh qilib g'or og'zidagi toshni siljitadi-da, har bir qo'y, har bir echkini sirtini paypaslab bittabitta dalaga haydaydi. Polifemning maqsadini anglagan Odissey qo'ylarni uchtdan quchoqlab, o'rtadagisining qorniga bittadan hamrohini bog'lab qo'yadi, o'zi esa eng kattakon serjun qo'yning qorniga osilib oladi. Shu tariqa Odissey va uning qolgan sheriklari eson-omon g'ordan chiqib o'limdan qutuladilar. Sayyohlar o'zlari bilan Polifemning qo'y-echkilarini ham olib ketadilar. Kemaga tushib qirg'oqdan ancha uzoqlashganlaridan keyin Odissey yakka ko'zga qarab:

– Bilib qo'y, Polifem, ko'zingni ko'r qilgan kishi – Itaka podshohi Odissey bo'ladi, – deb qichqiradi.

Alamzada siklop tog'dek katta toshni dengizga otadi, suv shunday to'lqinlanadiki, kemanding g'arq bo'lishiga sal qoladi. Shunday qilib, Odissey dahshatli mahluqning qo'lidan beshikast qutulsa-da, Polifemni ko'r qilgani tufayli keyinchalik uning boshiga juda ko'p kulfatlar tushadi, chunki Polifemning otasi dengiz ma'budi Poseydon shu-shu Itaka podshohining g'animiga aylanadi.

Bundan keyin Odissey o'z hamrohlari bilan shamollar ma'budi Eolning ko'chma oroli Eoliyaga keladi. Eol sayyohlarni do'stona

kutib oladi va bir necha kun qūyuq-suyuq qilib yoʻlga kuzatadi. Mehmonlarning safari bexatar boʻlsin uchun hamma yovuz shamollarni bir meshga qamab, Eoliya hukmroni uni Odisseyga tortiq qiladi va manzilga yetmaguncha zinhor-bazinhor meshni ochmaslikni, aks holda yoʻlovchilar boshiga ogʻir kulfatlar tushajagini unga qayta-qayta uqtiradi. Shu sababli Odissey meshni qoʻriqlab tun-kunlarni bedor oʻtkazishga majbur boʻladi. Safarning oʻninchi kuni uzoq-uzoqlardan Itaka orolining qorasi koʻrina boshlaydi. Bedorlikdan tinkasi qurigan Odissey nogahon uxlab qoladi. Sardorning hamrohlari, mesh ichida qimmatbaho dur-gavharlar, oltin-kumushlar boʻlsa kerak, degan xayolga borib, asta-sekin meshning ogʻzini boʻshatadilar. Tutqunlikdan qutulgan yovuz shamollar boʻron koʻtarib, Odisseyning kemalarini vatan qirgʻoqlaridan yana uzoqlarga, begona yurtlarga olib ketadi. Ular suza-suza, nihoyat odamxoʻr ulkan mahluqlar oroli qirgʻogʻiga kelib toʻxtaydilar. Bularni payqab qolgan yovuz odamxoʻrlar togʻdek-togʻdek toshlarni otib, Odisseyning oʻn ikkita kemasidan oʻn bittasini choʻktirib, qancha-qancha hamrohlarini qirib yuboradilar. Bir necha sheriklari bilan yakka-yolgʻiz kemada qolgan Odissey dengizda yana bir qancha vaqt darbadar suzib, oxiri quyosh maʼbudi Geliosning qizi sehrgar parizod Kirkaning oroli sohiliga kelib tushadi.

Ehtiyotkorlik yuzasidan orol ichkarisiga Odissey avval birguruh hamrohlarini yuboradi. Ular yurib-yurib quyuq daraxtzor ichidagi muhtasham bir qasrga roʻpara keladilar. Qasr atrofida qoʻlga oʻrgangan sher va boʻrilar aylanib yurishardi. Ular begona odamlarni koʻrishlari bilan baayni vafodor it singari yugurib kelib, yoʻlovchilarga erkalana boshlaydilar. Shu payt qasr bekasi Kirkaning oʻzi mehmonlar istiqboliga chiqib, ularni ichkariga taklif qiladi va har biriga bir qadahdan sharob tutadi. Yoʻlovchilar qadahni koʻtarishlari bilan darhol toʻngʻizga aylanib qoladilar. Ammo ularning aql-hushlariga putur yetmaydi. Shundan keyin jodugar toʻngʻizlarni ogʻilxonaga qamab, oxurlariga choʻchqayongʻoq toʻkib qoʻyadi. Bu voqeadan xabar topgan Odissey shu onning oʻzida sheriklarini qutqarish uchun qasr tomonga yuguradi. Oʻrmon oralab ketayotganida roʻparasidagermes paydo boʻlib, jodugarning amalini qaytaradigan birgiyoh ildizini beradi. Kirka Odisseyini ham xushnud kutib oladi, mehmonini oltin kursiga oʻtqazib qoʻliga qadah tutadi. Biroq sehrgarning amali bahodirga kor qilmaydi. Odissey sapchib

o`midân turadi-da, qilichini yalang`ochlab Kirkaga otiladi. Bu holni ko`rib o`takasi yorilgan afsungar mehmonning oyog`iga yiqilib, undan afv so`raydi, ma`budlarni o`rtaga qo`yib sheriklarini asl holiga qaytarishni va`da qilganidan keyin Odissey shaxtidan tushib, qilichni qayta qiniga soladi va shundan so`ng Kirka bilan ishrat qilib, bir yil shu orolda qolib ketadi, nihoyat hamrohlarining qistovi bilan ma`shuqasidan ijozat olib yo`lga otlanadi. Biroq shundan oldin, Kirkaning maslahati bilan jahannam ziyoratiga borib keladi. Jahannamda Odissey mo``tabar avliyo Tiresiyning arvohi bilan uchrashadi. Tiresiy Itaka podshohining bundan keyingi taqdiri, rafiqasi Penelopaning musibatlari haqidagapirib, juda ko`p yaxshi maslahatlar beradi. Odissey jahannamda shuningdek onasining arvohi, halok bo`lgan jangovar do`stlari Agamemnon, Axill va boshqa bahodirlarning ruhlari bilan ham so`zlashadi. Yunonlar sardori o`zining shum taqdiri, ya`ni vatanga qaytgan kuni rafiqasi Klitemnestraning o`ynashi Egisf qo`lida shahid bo`lganini aytib, Odisseyni ham ogohlantirib qo`yadi.

Jahannam ziyoratidan qaytib Odissey yana Kirkaning qasriga keladi-da, keyin shu yerdan o`z vataniga qarab safarni davom ettiradi. Biroq mashaqqat ustiga yana mashakqat: sayyohlarning yo`li Sirenalar oroli sohiliga tushib qoladi. Parizodlar naslidan bo`lgan qush tanali bu mahluqlar chaman-chaman xushmanzara gulzorlarda yashaydilar, ular shunchalar xushohang ashula aytadilarki, bu ashulani eshitgan har bir odam shaydo bo`lib, oroldan ketolmay qolar, sirenalar keyin bu odamni qiynoqda o`ldirishar ekan. Odissey o`z sheriklarini parizodlar domidan saqlash uchun ularniig quloqlariga mum quyib qo`yadi. O`zini esa kema machtasiga mahkam bog`lab qo`yishlarini buyuradi. Orol yonidan o`tayotganlarida parizodlarning navosini eshitib Odisseyning vujudi larzaga keladi, u mast-alast talpinib, oyoq-qo`llarini bo`shatishlarini so`raydi, sheriklari sardorning dod-faryodiga quloq solmay, sirtmoqni qattiqroq tortadilar va shu tariqa kemani jadal haydab, falokatdan arang qutuladilar. Qutuladilar-u, ammo yana bir qancha xavf-xatarlarga yo`liqadilar. «Alpomish» dostonini Itaka xalqlarining mashhur qahramonnomasi «Iliada» hamda «Odissey» poemalarining bevosita ta`siri ostida maydonga kelgandir, degan fikrni bildirmaydi. Bu asarlar o`rtasidagi yaqinliklarni faqatgina Yunon va O`rta Osiyodagi ijtimoiy hayotning ma`lum tarixiy

sharoitlarda bir-biriga yaqin bo'lganligi bilan izohlash mumkin, xolos. Ma'lumki, «Iliada» va «Odissey» poemalarida qabilachilikdan quldorlik tuzumiga o'tish payti tasvirlangan bo'lsa, «Alpomish» dostonida qabilachilik tuzumining yemirilishi va feodalizm tartiblarining vujudga kelish davrlari haqida hikoya qilinadi. Binobarin, shu paytdagi ikkala xalqning hayot tarzi, ularning tushunchasi, turmushda ishlatiladigan qurol-asboblari, deyarli bir-biriga o'xshash bo'lgan. «Odissey» bilan «Alpomish» o'rtalaridagi ba'zi mazmun yaqinliklari, masalan, ikkala dostonidagi qahramonlarning safardan qaytib, boshqa bir kimsa qiyofasida uylariga kelishlari va kamonbozlik vaqtida dushmanlaridan qasos olib, rafiqalari bilan topishishlari masalasiga kelsak, bu mavzu, ya'ni erining o'z xotini yoki mahbubasining to'yi ustiga kelib qolishi – jahon xalqlari og'zaki adabiyotida benihoyat ko'p uchraydigan umumiy bir holat bo'lgan; uslubdagi o'xshashliklar esa ming-ming yillar davom etgan dostonchilik an'alarining ifodasi, bu asarlarning xalq og'zaki adabiyoti zaminida yetilganligi alomatidir.

ATTIKA DAVRI YUNON ADABIYOTI

V-IV ASRLARDA YUNON JAMIYATI VA MADANIYATI

Eramizdan oldingi V asr yunon jamiyatining ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatdan yuksak taraqqiyot bosqichiga ko'tarilgan davridir. Bu davrda Eron-Yunon urushlaridan keyin Afina davlatining kuchayishi va demokratiyaga tomon rivojlanib borishi bilan mahkam bog'liq bo'lib, chindan ham yunon elining oltin asri deb atalishga arziydigan buyuk davridir. V asrga qadar yunon tuprog'ining eng ilg'or madaniy markazi Kichik Osiyodagi Ioniya viloyati hisoblanib kelingan bo'lsa, rosa yarim asr (499-449) davom etgan Eron-Yunon urushida yunonlar g'alaba qozonganlaridan keyin ilmu fan, san'at va madaniyat markazi Afina davlatiga ko'chadi. Adabiyot sohasida Afinaning mavqei shu qadar ulug'ki, V-IV asrlar adabiyoti shu muazzam shahar o'rnatgan Attika viloyatining nomiga nisbat berilib, yunon adabiyotining attika davri deb ataladi.

Eroniyalar bilan bo'lgan urushning zahmatlarini ko'proq totgan va dushman ustidan g'alaba qozonish ishiga boshqalardan ko'ra ortiqroq hissa qo'shgan afinaliklar, urushdan keyin yunon

tuprog'idagi yuz ellikdan ortiq shahar davlatlari orasida g'alaba imtiyozlarini o'z qo'llarida saqlab qoladilar. Endilikda Yunoniston tuprog'iga tutashgan dengiz suvlarida ularning yolg'iz o'zlari hukmronlik qila boshlaydilar. Bu holat yangidan-yangi savdo bozorlarini ko'lga kiritishga, Qora dengiz sohillaridagi mustamlakalar bilan oldi-sotdi ishlarini rivojlantirishga keng yo'l ochadi va Afinani g'alla bilan uzluksiz ta'minlash masalasini hal etadi.

V asrning o'rtalariga kelib Afina yunon davlatlari orasida eng baquvvat, eng yirik, 150 dan ortiq ayrim davlatlardan tashkil topgan katta ittifoqning tepasida turuvchi, suvda va quruqlikda o'z hukmini yurituvchi zabardast bir davlatga aylanadi, ittifoqchilaridan olinadigan behad-behisob o'lponlar Afina davlatining xazinasini nihoyatda boyitib yuboradi.

Perikl (yashagan vaqti taxminan 500-429 yillar) aristokrat xonadonida tug'ilib, zamonasiga nisbatan juda yaxshi bilim oladi; Eron urushi vaqtida anchagina harbiy mahorat ko'rsatadi, Afina davlati tepasida turganida o'zining sohib tadbirligi bilan keng shuhrat qozonadi; siyosiy faoliyat bobida o'zidan oldin o'tgan do'sti, otashin demokrat Efialtning ishlarini davom ettirib, aristokratlarning qarshiliklarini tamoman yengadi va mamlakatda uzil-kesil demokratiya tuzumini o'rnatadi va 15 yil davomida (445-430) har yili Afina davlatining eng oliy lavozimi – strateglikka saylanadi. Perikl o'z zamonasining nihoyatda ishbilarmon davlat arbobi, otashin notiq, odamlarda tashabbuskorlik ishtiyoqini uyg'otishga mohir, ilmu fan, san'at va adabiyotga qiziqqan bir shaxs edi. U butun yunon olamidan faylasuflar, olimlar, shoirlar va san'at ahllarini Afinaga to'playdi. Periklga yaqin turgan va uning ishlarida ko'maklashgan ulug' zotlar orasida faylasuflardan Anaksagor, Sokrat, «Tarix fanining otasi»gerodot, ulug' tragik Sofokl, ajoyib haykaltarosh Fidiy va shularga o'xshash umumyunon madaniyatini yuksak pog'onalarga ko'targan yana birmuncha shaxslarni ko'ramiz.

Perikl zamonasida ilmiy-falsafiy ta'limotlar, ayniqsa juda keng rivoj topadi. Olimlar, mutafakkirlar o'z asarlarida tabiat hodisalarini, ijtimoiy qonunlarni ochishga, ularni izohlashga va shu yo'sinda mavjud demokratiya tuzumning to'g'ri va bama'ni ekanligini isbotlashga urinadilar.

Bu davrning ilmiy va falsafiy fikr-g'oyalarini boshqalardan ko'ra to'laroq aks ettirgan, ibtidoiy materializm oqimiga asos solgan ulug' mutafakkir Demokritdir (460-370), Demokrit o'z zamonasida mavjud bo'lgan hamma bilimlar (astronomiya, fizika, matematika, biologiya, geografiya) bobida juda ko'p yirik-yirik asarlar yozdi; uning asarlari orasida, shuningdek poeziya, san'at, tarix, dehqonchilik, harbiy texnika va boshqa turli-tuman masalalarga atalgan kitoblarni ham ko'ramiz.

Demokrit ijtimoiy-siyosiy masalalar bilan ham chuqur qiziqib, qadimgi yunonlar o'rtasida keng tarqalgan uzoq o'tmishdagi «oltin davr» afsonalarini inkor etadi. V asrning ikkinchi yarmida butun Ellada tuprog'ida ijtimoiy hodisalarni o'rganish ishini o'z oldiga asosiy maqsad qilib qo'ygan yangi ilmiy-falsafiy oqim paydo bo'ladi. Bu oqimning vakillari o'zlarini «sofistlar» deb ataganlar.

Sofistlar bu davrning har tomonlama bilimdon kishilari bo'lib, o'z zamondoshlari zehniini boyitish, ularni ilmu ma'rifat yutuqlaridan bahramand etish bobida juda katta ishlar qiladilar, bulardan saboq eshitgan yoshlar faqatgina astronomiya, geometriya, muzika va shu kabi ilmlar sohasida tushuncha orttirish bilan cheklanib qolmay, balki odam bolasi hayotni qanday uyushtirishi, davlatni qay tariqa tuzishi va siyosatni qaysi usulda olib borishi to'g'rilarida ham ta'lim oladilar.

Qariyb ellik yil davom etgan qizg'in qurilish ishlarida faqat Afinaning erkin fuqarosi hamda qullargina emas, shuningdek, Yunonistonning hamma yerlaridan to'plangan injenerlar, me'morlar, haykaltaroshlar, rassomlar va boshqa turli-tuman kasb ustalari qatnashadilar. Bu zamonda qad ko'targan eng yirik inshootlardan biri, Afina bilan uning yaqinidagi Pireygavani oraligida bundan ancha burun qurilgan ikkita devor o'rtasida Periklning xohishi bilan solingan uchinchi devor bo'ldi. Yo'l-yo'lakay Pireygavani yangi mudofaa inshootlari bilan mustahkamlandi, natijada Afina bilan Pirey birga qo'shilib yagona metin qal'aga aylandi. Misli ko'rilmagan ana shu buyuk qurilish ishlari orasida Periklning diqqatini ko'proq jalb etgan masala – Afinaning ichkn qal'asi Akropolni bezatish bo'lgan.

Yunon arxitekturasining beqiyos namunalarini yaratgan ajoyib san'atkorlar orasida eng ulug'lari Parfenonni bino etgan Iktin va Kallikrat, Propileyalarni qurgan Mnesikl bo'lgan.

Bu zamonda yaratilgan san'at yodgorliklarining barchasida allaqanday basavlat ulug'vorlik va kishini hayajonga soladigan salobat bor. Mana bu sersavlat, ulug'vor va mahobatli hashamatlar-Afina demokratik respublikasi yengilmas qudratining ramzi bo'lgan. Haykaltaroshlar o'z asarlarida asosan mifologik mavzularni tasvirlaydilar, ammo ular tasvirlagan ma'budlar hamda pahlavonlarning qiyofasida qaddi-qomati kelishgan, baquvvat, basavlat odamlarning siymolari ko'rsatiladi. Chunki bu davrda yunon ideologiyasining boshqa sohalarida bo'lgani kabi insonninggo'zalligi va ulug'vorligini namoyish qilish san'atkorlarning ham asosiy maqsadi bo'lgan. Bu davr san'at ahllarining ulug'ligi shundaki, ular insoniyat tarixida birinchi marta o'z ijodlarini qat'iy va aniq ilmiy asosga qurib, odam bolasining tanasidagi hatto eng kichik a'zolari ham juda aniq mutanosib uyg'unlikda tasvirlaganlar, shu bilan abadiy barhayotgo'zallik yaratganlar.

Biroq Afinaningullab-yashnashi uncha uzoqda cho'zilmadi. Afina davlati bilan Peloponnes ittifoqi o'rtasida boshlangan dahshatli urush (431-404 yillar) faqat bu shaharnigina emas, butun Yunonistonni halokatga surgadi. Peloponnes urushiga deyarli jamiki yunon olami va hatto chet davlatlar (Makedoniya, Eron) ham qatnashadi. Butun Ellada tuprog'i bo'ylab 27 yil davom etgan o'zaro qon to'kishlar natijasida Yunon davlatlarining ijtimoiy va siyosiy ziddiyatlari nihoyatda keskinlashib, butun mamlakat og'ir inqirozga yuz tutadi.

Peloponnes urushi bir tomondan Yunonistondagi yirik-yirik shahar davlatlari o'rtasida tobora keskinlashib borayotgan iqtisodiy va siyosiy raqobat va yunon tuprog'ida o'z hukmini yurg'izishga intilish, ikkinchi tomondan, polislar o'rtasidagi siyosiy tuzumlar kurashi tufayli yuz beradi. Shuni qayd etib o'tish kerakki, bir necha yillar davomida butun mamlakatda ikkita siyosiy tuzum hukm surardi. Bulardan biri – demokratiya tuzumi, ikkinchisi – aristokratiya tuzumi edi. Demokratik usul-tartibda bo'lgan polislarni Afina davlati qo'llab-quvvatlar, aristokratik tuzum tarafdorlariga Sparta hukumati ko'maklashar edi. Bu ikkala davlat o'z raqibining kuchayib ketishidan cho'chib, bir-birining siyosiy tuzumini uzluksiz qoralar, turli yo'llar bilan bir-biriga putur yetkazar edi.

V-IV asrlar yunon tarixi chindan ham voqealarga g'oyat boy, benihoyat mazmundordir. Ana shu ulug' o'zgarishlar munosabati

bilan Afina shahar davlatida tug'ilgan muhim-muhim siyosiy va axloqiy muammolar adabiyotga behisob mavzular hadya qilib, undan o'zining in'ikosini kutar, turli-tuman masalalarni hal etishda ko'maklashuvini talab qilar edi. Ulug'vor bu hodisalarning endilikda eski lirik qo'shiqlar hajmiga sig'masligi shubhasizdir. Poeziya adabiyotning hamon asosiy turi bo'lib davom etgani bilan, yangi hayot sharoitlarida uning qanoti behad keng yoyiladi, imkoniyatlari mislsiz ulg'ayib ketadi. Ilgarigi poeziya ko'proq yuqori tabaqalarning manfaatlariga qaratilgan, ayrim shaxslarning kayfiyatlarini ifoda etgan bo'lsa, demokratik davr attika adabiyoti Afina fuqarolariga murojaat qilib, zamonaning ijtimoiy va siyosiy talablari bilan taqozo etilgan muhim davlat masalalarini yechishga urinadi. Bu masalalar orasida eng muhimlari-davlat bilan fuqaro o'rtasidagi, ayrim shaxslar bilan kollektiv o'rtasidagi munosabatlar muammolarini hal qilish, mavjud sharoitlarda odam bolasining vazifalari va axloq doiralarini belgilash, unga yo'l-yo'riqlar ko'rsatishdan iborat bo'lgan. Binobarin, xalq ommasi manfaatlariga yaqinlik, aktuallik, zamonaviylik, odamparvarlik-attika adabiyotining asosiy xususiyatidir.

Jamiyatdagi ziddiyatlarni, kurash va to'qnashuvlarni hammadan ko'ra mukammal va mufassal ifoda etishni eplay oladigan birdan-bir adabiy janr-albatta, dramaturgiya bo'lgan. Na epik dostonlar va na lirik asarlar bu vazifalarning, shubhasiz, to'la uddasidan chiqa olmas edi. Harakat, she'riyat va musiqa to'qimasidan tarkib topib, yagona uyg'un shakl kasb etgan drama adabiyoti, poeziyaning imkoniyatlarini juda kengaytirib yuboradi; uning ommabopligi, konfliktlarga boyligi, ta'sirchanligi – butun V asr yunon adabiyotida peshqadamlik qilishini ta'minlaydi.

Gomer dostonlari bilan bir qatorda dramatik adabiyot yunonlarning jahon madaniyatiga qo'shgan bebaho hissalaridir.

DRAMANING PAYDO BO'LISHI

Afsonalarga ko'ra Dionis yiliga faqat ikki marta bayram o'tkazishni taomilga kiritadi. Avval bahorda, tabiatning uyg'onish paytlariga, kuzda uzumlarni uzish yoki yangi hosildan solingan mayni suzish vaqtlariga to'g'ri keladigan bu bayram kunlari, endi,

*shirin xursandchilik, sho`x-sho`x o`yin-kulgilar bilan o`tkaziladigan bo`ladi.

O`z hamrohlari – satirlar bilan yer yuzini aylanib, odamlarni vaqtixushlikka da`vat etgan jahongashta ma`budning sarguzashtlari, uning boshidan kechgan xavf-xatarlar, dushmanlari ustidan qozongan g`alabalari haqida hikoya qiluvchi difiramb-madhiyalar – badiiy ijod uchun behisob mavzular bag`ishlar, ularni dramatik shaklga solish istaklarini qo`zg`atar edi.

Tragediyaning bevosita Dionis marosimlari bilan bog`liq bo`lganligiga va to`g`ridan-to`g`ri shod-xurramlik ma`budi sha`niga to`qilgan difiramb qasidalaridan o`sib chiqqanligiga Aristotel ham sira shubha qilmaydi va bu to`g`rida «Poetika» asarining to`rtinchi bobida qat`iy fikrlar aytadi. Ulug` faylasufning izohiga qaraganda, hatto «tragediya» iborasining o`zi ham Dionis shaxsi bilan mahkam bog`liqdir. Bu atama *trago* va *oide* degan ikki so`zdan tarkib topgan bo`lib, «taka qo`shig`i» degan ma`noni bildiradi. Juda qadim zamonlarda yunonlar Dionisni taka qiyofasida (totemizm) tasavvur etganlarini va satirlarning taka sifat maxluqlar bo`lganlarini eslasak, Aristotel fikrlarining to`g`riligiga iqrar bo`lamiz,

Aristotel komediyaning paydo bo`lish tarixini ham xuddi shu tariqa Dionis marosimlariga bog`laydi. Bahor kezlarida qishloqlarda o`tkaziladigan hosil bayramlarida, ayniqsa, Dionis marosimlarida dehqonlar ma`budlardan baraka tilab, unumdorlikning ramzi o`laroq biron jonivorning tanosil a`zosini savatga solib, ko`chama-ko`cha ashula aytib yurishar ekan. Umuman, bu bayramlar nihoyatda sho`x, xushchaqchaq o`tgan; ashulalarning mazmuni ham ancha qaltis, ba`zan, hatto bir darajada behayo bo`lgan. Sayr paytlarida yo`lovchilarga tegajaklik qilish, ularning sha`niga biron qochirigqap aytib kulgi qilish, yoinki ko`ngil xushlamagan bironta arbobnimi, boynimi ashulada mazax qilish, bunday bayramlarning taomi-lida oddiy bir narsa bo`lgan. Shularning hammasi komediyaning dastlabki unsurlari ekanligini Aristotel bu janrning nomi bilan ham isbotlaydi. Chindan ham «komediya» iborasi «*comos*» va «*oide*» degan ikki so`zdan tarkib topgan bo`lib, «masxarabozlar qo`shig`i» degan tushunchani anglatadi.

Aristotelning «tragediya – difiramb peshtalqinlaridan, komediya – fall (tanosil) qo`shiqlari peshtalqinlaridan boshlangandir», degan qat`iy da`vosini ilm ahllari hozirgi kunda

to'la e'tirof etadilar. Ammo shu narsani esdan chiqarmaslik lozimki, Dionis sha'niga yozilgan maqto'v qo'shiqlari – difiramblarning tor lirik kuy doirasidan chiqib chinakam dramatik janrga aylangunicha juda uzoq davrlar o'tgan, qancha-qancha shoirlarning mehnatlari sarflangan. Bu qo'shiqlar aslida ellik odamdan iborat xor ishtirokida bajarilgan. Ularni ijro etish oldida xordan bitta odam – peshtalqin ajralib chiqib, kuyni boshlab berar, keyin galma-gal: goh xor, goh peshtalqin aytar edi. Bu hodisada dramaning zarur xususiyati hisoblanmish boshlangich dialogni ko'ramiz. Difiramblarni badiiy tomondan qayta ishlab, yangi adabiy turga aylantirish bobida qadimgi zamon shoirlari anchagina uringan bo'lsalar ham, bu janr uzoq yillar lirik kuy holicha qola beradi; chunki uning tarkibida harakat, chinakam o'yin yo'q edi. By sohadagi eng jiddiy ish – difiramblar ijrosiga birinchi aktyorni kiritish bo'lgan. Shundan so'ng difiramblarning harakat doirasi favqulodda kengayadi, dialoglar miqdori ortadi. Endilikda aktyor bilan peshtalqin yoki aktyor bilan xor o'rtalarida so'z yuritish, yo bo'lmasa xor ashula aytib turganida aktyor tashqariga chiqib, sahnadan chetda bo'layotgan voqealar haqida xorga yangi xabarlar keltirish, yoiniki zarur bo'lib qolgan taqdirda, ijro qilina'otgan asarning mazmuniga qarab, boshqacha kiyinib kelish imkoniyati paydo bo'ladi. To'g'ri, aktyorning o'yini asarda hozircha juda oz. Ammo shunga qaramay, endi u voqeani harakatga keltiruvchi markaziy kuchga, xorning kayfiyatini idora qiluvchi asosiy shaxsga aylanadi. Xor esa faqat lirik qismlarninggina ijrochisi bo'lib qoladi.

Adabiyot tarixida an'ana tusiga kirib qolgan e'tiqodga ko'ra, difiramblga birinchi aktyorni kiritgan ijodkor deb qadimgi yunonlar Fespid degan sho'irni taniganlar. Fespid ishlarini davom ettiruvchi shoirlar keyinchalik asta-sekin Dionis sarguzashtlari bilan bog'liq bo'lgan mavzular doirasidan chiqib, yunon rivoyatlarining boshqa turli-tuman mavzularidan ham foydalana boshlaydilar. Bora-bora chinakam yer hayoti, inson turmushi bilan bog'lik bo'lgan masalalarga ham qo'l uriladi. Binobarin, difiramblning uzviy qismi bo'lgan satirlar xoriga endi ortiq ehtiyoj ham qolmaydi, ular real odamlardan tuzilgan xorlar bilan almashtiriladi. Biroq satirlarning sho'x o'yinlarini, qiziq-qiziq ashulalarini chiqarib tashlash orqasida, tragediya ortiq darajada jiddiylashib ketadiki, bu holat aholi o'rtasida, xususan, dehqonlar orasida anchagina noroziliklar

ta'kid etiladi. Ular, bu tariqa asarlarning Dionisga hech qanday aloqasi yo'q deb hatto inobatga olmaydilar ham. Natijada shu tabaqalarning talahlariга javob o'laroq dramaturgiyaning yangi turi – tragediya bilan komediya o'rtasida turadigan «Satirlar dramasi» paydo bo'ladi. Bu to'la asarlarning xor ishtirokchilari albatta Dionisning hamrohlari-satirlardan iborat bo'lgan. Bu janrning ijodkori VI asrning oxiri, V asrning boshlarida yashagan shoir Pratindir. Biroq uning o'ttizdan ortiq «Satirlar dramasi»dan bironta misra ham yetib kelgan emas. Eslatib o'tish kerakki, satirlar dramasi, deyarli hech qachon mustaqil ravishda ko'rsatilmagan. Ular uch qismdan iborat tragik asarlarning faqat oxirgi ilova qismi sifatida sahnaga qo'yilgan va tragediyalar bilan birga yaxlit bir to'rtlik – uch tragediya, bitta satirlar dramasi tashkil qilgan.

Xullas, shu tariqa yunon dramaturgiyasining uchta asosiy janri tragediya, komediya hamda satirlar dramasi paydo bo'ladi.

YUNON TEATRINING XUSUSIYATLARI

Dramaning barcha turlari diniy marosimlardan tug'ilganligi va'jidan, qadimgi yunonlar bularning hammasiga chuqur e'tiqod bilan karaganlar. Binobarin, teatr tomoshalari davlat qaramog'idagi muhim diniy va tarbiyaviy tadbir va choralardan biri hisoblangan. Ikkinchidan, dramaning yuzaga kelishi bevosita Dionis marosimlari bilan bog'liq bo'lganligi tufayli bu tomoshalar shu ma'budning sharafiga yil sayin uch marotaba o'tkaziladigan va bir necha kunlab davom etadigan bayram paytlarida namoyish qilingan, Yunonlar mazkur tomoshalarga shunchaki bir ermak deb emas, balki muhim diniy bayram deb qaraganlar va bu bayramlarni mumkin qadar tantanali o'tkazishga tayyorlanib, deyarli hammalari teatr tomoshalariga kelishga oshiqqanlar. Dastlabki davrlarda teatr tomoshalari bepul ko'rsatilgan. Keyinchalik, chiqimlarning ko'payib kettanligi sababli, tomoshalar pullik qilingan, kambag'allarga ma'lum miqdorda hukumat tovon to'laydigan bo'lgan. Qadimgi Yunonistonda barcha o'yinlar singari, teatr tomoshalari ham musobaqa yo'sinda o'tkazilardi. Bu musobaqalarga qatnashishni istagan har bir tragediyanavis shoir, hukumat ixtiyoriga mazmun jihatidan bir-biri bilan bog'liq uchta tragediya va bitta satirlar

dramasi topshirardi. Bularning hammasi birga qo'shilib yaxlit bir to'rtlik – tetralogiyaning tashkil qilgan. Komediyanavis shoirlar esa faqat bitta-bitta asar bilan qatnashganlar. Teatr namoyishlariga tayyorgarlik ko'rish va shoirlar musobaqasiga rahbarlik qilish ishlarini Afina davlatining eng birinchi arbobi – bosh arxont boshqarar edi. Bu odamning yolg'iz o'zi yoki shu sohaning mutaxassislari yordamida uchta tragediyanavis shoirning uchta (trilogiya) tragediyasini va uchta komediyanavis shoirning bittadan uchta asarini tanlab olib, keyin faqat shu asarlar yuzasidan ish boshlashga kirishilgan. Har bir shoirning asarini sahnaga qo'yish tadbirlari bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni mavjud taomilga ko'ra, muhim ijtimoiy vazifa sifatida arxont shaharning badavlat kishilariga topshirgan. Xor rahbarlari – xoreglar o'zlariga birlashtirilgan asarlarga atab, 12-15 kishidan iborat xor qatnashchilarini yollashlari, ularga kiyim-kechak tiktirishlari, xor muallimi chaqirishlari, repetitsiya uchun bino topishlari va shularning barcha chiqimlarini to'lashlari lozim zdi. Binobarin, asarning tomoshabinga yoqishi ko'proq xoregning himmatiga bog'liq bo'lgan. Musobaqaga qo'yilgan asarlarning hammasi tomoshadan o'tgach, Afinaning o'nta dahasidan saylangan o'n kishilik komissiya musobaqa yuzasidan yakun chiqarib, teatr ishtirokchilariga mukofotlar belgilardi. Bu mukofotlar alohida-alohida faqat uchta shoir, uchta xoreg va uchta birinchi aktyorlar o'rtasida taqsimlanib, g'oliblik gulchambari yolg'iz birinchi mukofotni olgan kishilar boshiga kiydirilgan, uchinchi mukofot esa mag'lubiyat alomati hisoblanar edi.

Yunon adabiyotining barcha janrlari singari, tragediyaning mavzulari ham asosan mifologik afsonalardan olingandir. Dastlabki davrlarda bu mavzular faqatgina Dionis haqidagi rivoyatlar bilan bog'langan bo'lib, shoirlar keyinchalik boshqa afsonalar turkumiga ham murojaat qila boshlaydilar. Biroq, shu bilan birga, tragediya mualliflari mavzu tanlaganlarida ham, faqat zamona talablariga hamohang miqlarnigina olib, iloji bo'lsa ularni bir daraja o'zgartirib, moslashtirib, shular misolida o'zlari yashab turgan davrning muhim masalalarini hal qilishga intilganlar, mifologik qahramonlarning kurash va to'qnashishlari, ularning xatti-harakatlari o'sha zamon tomoshabinlari uchun axloq va odobning namunasi, ijtimoiy xulqning andazasi sifatida ko'tarolmaydi; hamiyati tahqirlangan kezlarda hech narsadan tap tortmaydi, shafqatsiz qasoskorga

nylanadi. Bu ayol sharoitga qarab, turli qiyofaga kirishi mumkin: zarur paytlarda o'zini mag'rur tutadi, esankiramaydi, sabot va ehtiyotkorlik bilan ish ko'radi; xavf-xatar oldida tilyog'lamalik qiladi, hiyla ishlatadi, xushomadga o'tadi. Qahramon tabiatini tadrijiy rivojlanish jarayonida tasvir etish – sho'irning eng katta yutug'idir. «Agamemnon» tragediyasida Klitemnestra nihoyatda mag'rur, dadil, oqila va har qanday ishni uddalay oladigan tadbirkor malika qiyofasida ko'rinadi. «Duogo'ylar» tragediyasida u endi tamomila o'zgarib ketgan. Ilgarigi shijoat va mag'rurligi aslo sezilmaydi, qasos vahimasi malikaning tinka-madorini quritgan, qaddini bukkan, kechalari aloq-chaloq tushlar ko'rib chiqadi, xayrnadaqa, duo-fotiha qilib erining arvochini tinchitishga urinadi, o'g'lining qaytishini dahshat bilan kutadi, shu sababli uning o'lganini eshitganida shodligini yashirmaydi xam, o'z xatosini anglagach, bir nafas ilgarigi jasorati uyg'onib bolta so'raydi, ammo Orest bilan to'qnash kelganida, uni yanada dardu anduh, o'lim tahlikasi bosadi, ortiq qarshilik ko'rsatishga majoli ham qolmaydi, faqat yolboradi, najot tilaydi...

Dramatik holatlardagi murakkablashuvi, voqealarning beto'xtov keskinlashib, tobora fojiali to'sga kira borishi jihatidan ham «Oresteya» trilogiyasida kattakon siljish ko'ramiz. Chunonchi, «Agamemnon» tragediyasining boshlanishidanoq tomoshabin podshoh xonadonida mudhish fojia ro'y berishini asta-sekin seza boshlaydi. Bu tahlika posbonning imo-ishoralarida, Klitemnestraning dudmal va mujmal so'zlarida, Agamemnonning ko'ngil g'amliliklarida, Kassandranning sarosimaga tushib besaranjom bo'lishida va nixoyat, podshohning dodlagan ovozi eshitgan xaloyiqning bu dahshatgahoh ishonib, goh ishonmasdan ikkilanishida, saroyga bostirib kirib podshohga yordam ko'rsatishni ham, ko'rsatmaslikni ham bilolmay jonsarak bo'lib turishida juda katta san'atkorlik bilan tasvirlangan. Fojiani bu tariqa asta sekin kuchaytirib, tomoshabinni muttasil hayajonda saqlash – antik dunyo dramaturgiyasida siyrak uchraydigan hodisadir.

ESXIL

Qadimgi olimlarning aytishlariga qaraganda Esxil nihoyatda mahsuldor yozuvchi bo'lgan. Biroq uning 90 ga yaqin tragediyadan iborat boy adabiy merosidan bizga qadar faqat yettitasi yetib kelgan. Bular tubandagilar: «Eroniylar», «Fivaning yetti dushmani», «Iltijogo`ylar», «Zanjirband Prometey» va «Oresteya» trilogiyasiga kirgan «Agamemnon», «Xoeforlar», «Evmenidalar» singari tragediyalari.

Shuni yana eslatib o'tishimiz kerakki, Esxil o'z asarlarida ko'pincha ma'budlarni, yoinki biron maqsad yo'lida kurashuvchi qayrilmas irodali kishilarni tasvirlaydi. Biroq adibning asarlaridagi foniyl bandalar xam oddiy odamlarga o'xshamagan ma'bud tahlit ulug`vor, benihoyat qudratli va g`ayri tabiiyl shaxslar bo`ladi. Shoir shu qahramonlarning tabiatidagi yolg`iz birgina xislatni ochadi, binobarin, biz Esxil asarlarida keyingi tragediyanavislarga xos chuqur psixologik tasvirlarni, qahramonlarning dilida g`alayon qilgan murakkab ruhiyl tortishuvlarni ko`rmaymiz.

Esxil o`zining titansimon ulug`vor obrazlarini yaratar ekan, bu obrazlarning ahvol-ruhiyasiga, holatiga mos so`zlarni ishlatadi. Shu sababli shoirning uslubi ham qahramonlari singari g`oyat ulug`vor, istiora, o`xshatish va 6oshqa badiiy vositalari nihoyatda salobatli va ko`tarinki.

Yunon tragediyasining shakllanishida tutgan o`rni. Uning poetik mahorati va asarlarida ifoda etilgan zamonaviyl g`oyalar bilan Esxil butun antik dunyo adabiyotiga kuchli ta`sir ko`rsatgan. Aristofan «Qurbaqalar» komediyasida Esxilni buyuk san`atkor va xalqning murabbiysi sifatida ulug`lab, yunon tragediyanavislari orasida eng birinchiga qo`yadi. Esxilning yangi zamon adabiyoti, san`at va madaniyatiga o`tkazgan ta`sirini baholash juda muhim. yevropa yozuvchilaridan Milton, Volter, gyote, Shiller, Bayron va boshqa yana bir qanchalarning ko`zlarini quvontirgan va ularga poetik ilhom bag`ishlagan asar «Zanjirband Prometey» tragediyasi bo`lgan. Shoirilar va kompozittorlar yunon adibi izidan borib, Prometey afsonasi mavzusida yozgan dostonlarida, musiqa asarlarida zulm, jaholat, tutqunlikka qarshi xalq nafratini, g`azab va isyonini ifodalaganlar. Xullas, Prometey obrazi ozodlikning ifodasi va ular jarchisi bo`lib, insoniyat tarixida barhayot mavjuddir.

SOFOKL

Yunon tragediyasining ikkinchi ulug' namoyandasi Sofokl (496-406) Afinaning yaqinidagi Kolon degan joyda tug'ilgan. Uning otasi qurol-aslaha korxonasining egasi, zamonasining ancha badavlat va boobro' kishisi bo'lgan. Sofokl yoshligidan yaxshi tahsil ko'radi, turli-tuman bilimlarni o'rganadi; uning adabiy faoliyati juda erta boshlanib, 28 yoshida ekan, dramatik adiblar musobaqasida ulug' lissil ustidan g'alaba qozonadi. Rivoyatlarda hikoya qilinishicha, mag'lubiyatga uchragan Esxilgo'yo nomusiga chidolmay Afinani tanhlab ketiga majbur bo'lgan. Bu ma'lumotlar yosh yozuvchining obro'-e'tiborini oshirish niyatida to'qilgan mubolag'a bo'lsa kerak. Chunki 6a'zi tarixiy hujjatlar Esxil bilan uning kichik zamondoshi Sofokl o'rtasida juda samimiy do'stona munosabat bo'lganligidan darak beradi.

Sofokl Afinaning ijtimoy va siyosiy hayotida ham faol qatnashadi, Periklga yaqin bo'lganligi va Afinaning demokratik usulda boshqarilishiga xayrixohlik bilan qaraganligi vajidan bir necha yil davlat xazinachisi bo'lib ishlaydi. 441 yilda hatto Afinaning eng oliy davlat lavozimi – strateglikka saylanadi va Perikl bilan birga Samos urushida qatnashadi. Ba'zi tarixiy manbalarning ahahodatiga qaraganda siyosiy rahbar, harbiy arbob sifatida Sofokl unchalik maqtovga loyiq odam bo'lgan emas. Uning bu qadar ulug' martabalariga ershuvi sabablarini vatandoshlarining shoirga ko'rsatgan chuqur ehtiromlaridan axtarmoq lozim. Sofokl butun umrini shon-shavkatda, izzat va hurmatda o'z yurtida o'tkazib, 406 yilda vafot etadi. O'limidan keyin yunon elining ulug' zotlari qatori u ham qahramon sanalib, xotirasi uchun katta haykal o'rnatiladi va har yili qabri ustida qurbonlik so'yish taomilga kiritiladi.

Qadimgilarningguvohlik berishlariga ko'ra, Sofokl o'zining oltmish yillik adabiy faoliyati davomida 120 dan ortiq asar yozib, 24 marta dramatik shoirlar musobaqasida yutib chiqqan; biroq mazkur asarlardan bizga qadar yetttasigina yetib kelgan, xolos. Bu asarlarning tavsifiga o'tishdan oldin Sofoklning yunon dramaturgiyasida tutgan o'rni, bu janrni takomillashtirish bobida qilgan xizmatlari haqida bir oz to'xtalib o'tishga to'g'ri keladi. Sofokl o'z ijodida asosan Esxil boshlagan an'analarni davom ettirib, tragediyani tantanali diniy qo'shiqlar shaklidan chinakam dramaga

aylantirish ishini yanada yuqori pog'onalarga ko'taradi. Sofokl asarlarida xor qo'shiqlarining asta-sekin qisqarib borishi orqasida voqealarning sur'ati tezlashadi; qahramonlarning tabiati va ruhiy kechinmalariga ko'proq e'tibor berish natijasida asarning mazmuni hayotiylik kasb eta boradi. Ijodining to oxirgi kunlariga qadar Sofokl o'z asarlaridan xorni tamo-mila chiqarib tashlamagan bo'lsa ham, Esxil asarlaridagiga qaraganda uning xizmati endi juda kamayib ketgan: voqealar rivojiga ta'sir ko'rsatmaydi; qahramonlar o'rtasidagigaplarga qotishmaydi. Sofokl tragediyalaridagi xorning asosiy vazifasi – o'yin jarayonida tug'ilgan taassurotlarni izohlash, muallifning maqsad va g'oyalarini ifoda etish, ba'zi mulohazalarni izhor qilishdan iborat bo'lib qoladi. Xorning vazifasini bu tariqa isloh qilish – ikkinchi aktyorning rolini oshirishga keng imkon beradi va hatto asarga uchinchi aktyorni kiritish zaruriyatini ham tug'diradi. Birinchi marta Sofokl tomonidan joriy etilgan keyingi yangilik dramaturgiya doirasini behad kengaytirib, antik dunyo tragediyasining to so'nggi davrlariga qadar sahna san'atining asosiy qoidasi bo'lib qoladi. Ijodining oxirgi yillarida Esxil ham bu usuldan foydalanib («Oresteya») juda yirik ijobiy va badiiy natijalarga erishgan edi.

Sofokl tragediyaning faqat tashqi ko'rinishini o'zgartirish bilan cheklanib qolmasdan, uning ichki mazmuniga ham kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bu ulug' san'atkor yunon sahnasiga qadam qo'ygan ondan boshlab, dramaturgiya o'zining eski diniy mistik qobig'ini asta-sekin tashlab, chinakam hayotiy tusga kira boradi; ilgarigi ulug'vor hodisalar bir daraja oddiy voqealar bilan almashib, titanlar, ma'budlar va boshqa ilohiy kuchlar o'rmini odamtaxlit qahramonlar egallaydi. Esxil o'z asarlaridagi odamlarning xatti-harakatida ko'pincha ilohlar aksini ko'rgan, odam bolasi ma'budlar o'rtasidagi to'qnashuvlarda bir sababkor sifatida talqin etilgan bo'lsa (Prometey, Orest), Sofoklning qahramonlari ko'pincha o'z ixtiyorlari bilan mustaqil harakat qiluvchi, sharoitga qarab ish tutuvchi shaxslardir. Binobarin, Sofokl odam bolasining ahvoli, tuyg'u va ehtirolari bilan ko'proq qiziqadi va bu holatlarni turli-tuman bo'yoqlarda ko'rsatadi. Shu xususiyatlar jihatidan uning asarlari yunon adabiyotining taraqqiyot tarixida oldinga qarab tashlangan katta qadamdir.

Jahon adabiyoti tarixiga Sofokl, asosan, Edip haqidagi rivoyatlar mavzuida yozilgan asarlari «Shoh Edip», «Edip Kolonda» va «Antigona» tragediyalari bilan kiradi.

Qadimgi Yunonistonda juda keng tarqalgan Edip afsonasi Sofokldan ilgari o'tgan bir qancha shoirlarning asarlariga ham mavzu bo'lgan, jumladan, shu afsona asosida Esxil maxsus trilogiya yozganini yuqorida ko'rib o'tgan edik.

Fiva siklidagi Edip afsonasining qisqacha mazmuni tubandagicha, Fiva podshohi Lay qo'shni podshoh Pelopning uyida bir necha kun mehmon bo'lib, uning o'g'li Xrisippni olib qochadi. Mehmonning bu tariqa razil ko'rmakligidan qattiq iztirob chekkan Pelop, ma'budlarga zor-zor yig'lab, dilozorni la'natlaydi. Oradan bir necha yillar o'tadi, Lay bola ko'rmaydi, bu ahvoldan tashvishlangan podshoh Delfadagi Apollon ibodatxonasiga borib, boshiga tushgan baxtsizlik sirlarini so'rganida, ibodatxona kohini Pelopning nola va iltixolari ma'budlar qoshida ijobat bo'lganini aytadi: Lay albatta bola ko'radi-yu, ammo bolasi o'z otasini o'ldirib, onasiga uylanadi...

Darhaqiqat, ko'p o'tmay Layning xotini Iokasta o'g'il tug'adi. Kohinlarning bashoratidan qo'rqqan Lay, chaqaloqning tovoniga nishtar uradi-da, qullaridan biriga topshirib, Kiferon tog'iga eltib tashlashni buyuradi. Podshoh amin ediki, bu yerdagi yirtqich hayvonlar, albatta, bolani omon qoldirmagaylar. Biroq qulgo'dakka achinib, uni shu tog' etagida mol boqib yurgan Korinf podshohi Polipning cho'poniga beradi. Cho'pon esa bolani o'z podshohiga tortiq qiladi. Befarzand Polip behad sevinib, chaqaloqni o'g'il qilib oladi va unga Edip degan nom beradi. Oradan yillar o'tadi, Edipning o'zi ham Korinf taxtining vorisi, podshoh Polip va uning rafiqasi Meropaning farzandi ekanligiga zarracha shubha qilmasdan o'sadi. Ittifoqo bir bazmgohda jo'ralaridan biri kayf orasida uning asrandi o'g'il ekanligini aytib qo'yadi. Kutilmagan bu sir yosh yigitning dilida alamli shubhalarni uyg'otadi. Podshoh bilan malikaning so'zlari ham unga tasalli bermaydi. Boshiga tushgan mushkul masalani yechish niyatida Edip Delfa kohiniga maslahatga jo'naydi. Kohin Edipning qismati benihoyat og'ir ekanligini, ya'ni u o'z otasini o'ldirib, onasiga uylanajagini va bu nikoh natijasida bir qancha o'g'il-qizlar dunyoga kelishini, otaning kasofati bolalariga ham urishini aytadi. Biroq kohin mudhish sirni ochadi-yu, baxtiqaro l: dipga uning haqiqiy ota-onalari kimligini aytmaydi. Chalkash

muammodan Edip dahshatga keladi: endi bu yovuz ko'rgilikdan qanday qilib qutulsa ekan; axir kohin uning ota-onasi kimligini aytmadi-ku, bordi-yu, Polip bilan Meropa chindan ham uning ota-onasi bo'lsalar-chi?.. Nahotki, u ne-ne mehribonliklar ko'rsatgan podshohni o'ldirib, uning rafiqasi, o'zining sevimli onasiga uylansa! Yo'q, bundan buyon bewatan, benasl bo'lib dunyoda darbadar kezsa-keza-diki, Korinf tuprog'iga zinhor bazinhor qadam bosmaydi!.. Shunday mulohazalardan keyin Edip boshi oqqan tomonga qarab yo'l oladi. Biroq u og'ir qismat ta'qibidan qochishga qanchalar urinmasin, baribir taqdir uning izidan qolmaydi: Edip to'ppa-to'g'ri Fiva shahriga olib boradigan yo'lga tushadi. Uzoq yurib, ancha dovonlardan oshgandan keyin ikki tog' o'rtasidagi chorraha yo'lda bir aravaga to'qnash keladi; aravaning ichida ulug'vor bir mo'ysafid o'tiribdi, orqada besh-olti odam uni kuzatib bormoqda. Aravaning oldidagi jarchi xayolga cho'mib parishonxotir kelayotgan yo'lovchiga o'dag'aylab, qamchi o'qtaladi. Bu nohaqlikdan g'azablangan Edip jarchini bir musht bilan ag'darib, o'tib ketayotganida arava ichidagi mo'ysafid hasa bilan uning boshiga tushirib qoladi. Edip ilgari-gidan battarroq tutaqib, qo'lidagi tayoq bilan cholning kallasiga chunon uradiki, u til tortmay o'ladi. Keyin boshqalarga hamla qilib, ularni ham o'ldiradi, faqat bir odam arang qochib qutuladi. Shunday qilib taqdirning xohishi mustajob bo'ladi. Edip bilmasdan o'z otasi Layni o'ldirib qo'yadi.

Shu voqeadan keyin Edip yana yo'lga tushadi. U o'zini sira aybdor sanamas, hech qanday ruhiy notinchlik sezmas, vijdon azobidan xoli edi: axir, nimaga ham aybdor bo'lsin, birovga o'dag'aylamadi, nohaq so'kmadi, faqat o'zini himoya qildi, xolos. Edip shu taxlitda xayol surib, Fiva shaxriga yetib keladi va shahar aholisini nihoyatda og'ir qayg'u bosganini sezadi: bu yerda odambosh, arslon tana va kattakon ikkita qanotli bir mahluq – Sfinks paydo bo'libdi. U dengiz bo'yidagi yo'l ustida uzala yotib yo'lovchilarga topishmoq aytar, yecholmaganlarni temir changallarida ezig'lab o'ldirar va keyin dengizga uloqtirar ekan, hozirgacha biron odam bu topishmoqni yecholmabdi, qancha-qancha azamatlar shaharni Sfinks balosidan qutqarmoqchi bo'lishibdi-yu, baribir maqsadlariga yetolmay, ne-ne qiynoqlarda o'lib ketishibdi. Buning ustiga jarchi podshohni, go'yo allaqanday qaroqchilar o'ldirib ketganligi to'g'risida xabar olib keladi. Shahar xalqining

iztiroblarini ko'rgan Edip ularni Sfinks balosidan qutqarishga bel bog'lab, bahaybat mahluq huzuriga keladi, Sfinks topishmoqni aytadi:

– Qanday jonivor ertalab to'rt oyoqlab, kunduzi ikki oyoqlab va kechqurun uch oyoqlab yuradi?

Edip darhol javob qaytaradi:

– Odam! Ertalab – odam bolasininggo'daklik vaqti – to'rt oyoqlab emaklaydi; kunduzi kuchga to'lgan navqiron payti ikki oyoqlab yuradi; kechqurun – qarib, kuchdan ketgan yillari – hassaga tayanib qoladi.

Shunday qilib, Edip jumboqni topadi; Sfinks o'zini dengizga tashlab ko'zdan g'oyib bo'ladi. Ma'budlarning amriga ko'ra, kimda kim uning topishmog'ini yechib bersa, Sfinks halok bo'lishi kerak edi. Edip shaharga qaytganida, og'ir ofatdan xalos bo'lgan xalq uni shod-hurramlik bilan qarshi oladi va marhum podshoh Layning tojini haloskorning boshiga kiydiradi. Fiva taxtiga o'tirgan Edip sal o'tmay Layning beva qolgan xotini, o'zining onasi Iokastaga uylanadi va undan ikki qiz (Antigona, Ismena) hamda ikki o'g'il (Etekl, Polinik) ko'radi. Edip Fiva taxtida mamlakatni bir necha yil odilona idora qiladi, baxt-saodatda, rohatda va hurmat-zhtiromda umr kechiradi. Biroq podshohning osoyishta hayoti uzoqqa cho'zilmaydi. Ittifoqo Fiva shahri boshiga birin-ketin og'ir kulfatlar: ochlik, vabo yog'iladi. Qisqa bir muddat ichida butun shahar baaynigo'riston tusiga kiradi, ko'cha-ko'ylardagi, xiyobon va xonadonlardagi o'liklarning son-sanog'i yo'q. Ularni dafn qilib ulgurmaydilar. Tevarak-atrofdan fig'on, nola ovozlari eshitiladi. Mamlakatda ocharchilik, mollar o'rtasida o'lat kezadi. Aholi qanchalar dod-faryod qilmasin, ma'budlarga sig'inib, qancha-qancha qurbonliklar so'yilmasin, baribir befoyda, go'yo ularning quloqlari tom bitgandek; musibatlar tobora kuchayadi.

«Edip shoh» tragediyasi xuddi ana shu yerdan boshlanadi.

Shaharning mo'ttabar kishilari, erkak-xotin, yosh-qari maslahat so'rab podshoh saroyiga kelishgan; axir, dono podshoh. bir mahallar yurtni Sfinks balosidan qutqargan edi-ku, nahotki ikkinchi marta ofatlarni daf qilish yo'llarini ko'rsatolmasa?.. Podshoh fuqaroning xuzuriga chiqib o'zining ham kecha-kunduz fikri-zikri shu falokatlar bo'lib qolganini, xalqning boshiga tushgan kulfatlar sababini bilib kelish uchun Delfaga, Apollon kohiniga qaynag'asi

Kreontni yuborganini, betoqatlik bilan uning qaytishini kutayotganini aytdi. Shu orada Kreontning o'zi ham qaytib keladi. Apolloya nomidan karomat qilgan kohinning so'ziga qaraganda Fiva aholisining boshiga tushgan bunchalik og'ir vabo va o'latlarning asosiy boisi to shu kunga qadar marhum podshohning xuni olinmaganligida ekan, Fiva fuqarosi qotilni topib jazosini bermaguncha balolardan aslo qutulmas emish. Naqadar og'ir muammo!... Axir, qotilni qanday ham topish mumkin? Mish-mishlarga qaraganda podshohni va uning hamma navkarlarini qaroqchilar o'ldirib ketgan, deydilar-ku!.. Shu fojiada o'lmasdan omon qolgan bitta qul hozir uzoq bir tog'ning etagida mol boqib yurar ekan. Edip mazkur podachiga darhol odam yuboradi va qanday mashaqqatlarga duch kelmasin, gunohkorni topishga astoydil bel bog'laydi. Podshohning qonini to'kishga jur'at qilgan qotil hatto o'zining eng yaqin kishisi bo'lsa hamki, uni shafqatsiz jazolashga qaror qiladi. Podshoh shu onning o'zida hamma fuqaroni yig'inga to'plab, qanday yo'l bilan jinoyatkorni izlash to'g'risida maslahat so'raydi. Xalq bir og'izdan bu mushkulotni yechishda faqatgina avliyo Tiresiy yordam berishi mumkinligini aytadi. Keksayib qolgan so'qir avliyoni yig'inga keltiradilar. Edip uni nima sababdan chaqirtirganini aytadi. Tiresiy Layni kim o'ldirganini biladi-yu, lekin Edipning ahvoliga achinib, sirni ochishdan bosh tortadi. Avliyoning taraddudlanishidan shubxalangan Edip unga bir-ikki achchiq-achchiqqapiradi. Nohaq malomatlardan Tiresiyning hamiyatiga ozor yetib, avliyo butun sirla-rini to'kib soladi. Layning qotili – Edipning o'zi! Bunchalik og'ir jinoyatda ayblanish Edipni, shubhasiz, g'azabga keltiradi. Tiresiy tilidan aytilgan bu da'volarda Kreontni bosh aybdorgumon qilib, Edip qattiq shubhaga tushadi, go'yo Kreont podshohni taxtdan ag'darib, uning o'rmini egallash niyatida Tiresiy yordami bilan shunday qabih tuhmat va ig'volarni uyushtirgan. G'azab zo'ridan tutaqib ketgan podshoh avliyoni tuhmatchi, firibgar deb haqoratlaydi, Kreontga qattiq jazo berilishini talab qiladi. Kreont esa nohaq o'dag'aylashlardan cho'chimasdan, yotig'i bilan podshohga javob qaytaradi. Shu orada janjal ustiga Iokasta kelib qoladi-da eriga taskin berish va Layning qismati haqidagi karomatlarining puchga chiqqanligini isbotlash maqsadida, podshohning qanday sharoitda o'ldirilganligini batafsil so'zlab beradi. Axir, podshohning o'z o'g'li qo'lida shahid bo'lishini

karomat qilgan edilar-ku, vaholanki, uni fog` oralig`idagi chorraha yo`lida qaroqchilar o`ldirib ketgan. Binobarin, bema`ni karomatlarga ishonib behuda tashvishlanishganlariga hojat yo`q, biroq Iokastaning hikoyasidan keyin Edipning diliga shubha oralab, tashvish va taxlikalari asta-sekin zo`raya boradi, chindan ham bir zamonlar Edip bilan birguruh yo`lovchilar o`rtasida bo`lib o`tgan to`qnashish va buning natijasida bir nechalarning halok bo`lgani, xuddi ana shunday tog` oralig`idagi chorraha yo`lda ro`y bergan emasmidi?.. Keyingi co`poq va tekshirishlar natijasida Layning belgi va alomatlari hamda o`lgan vaqti yana oydinlashib, Edipning ko`ngil g`ashligi, shubha va izti-roblari battar kuchayadi. Edip shu tariqagoh shubhalar taraddudida yonib, goh falokatning bartaraf bo`lishiga umid bog`lab turganida Korinfdan bir odam kelib, Polibning vafot etganini va uning o`rniga xalq Edipni podshoh ko`targanini xabar qiladi. Bu xabar Edipga tasalli beradi, qalbida so`nib borayotgan umidlarni yana uchquntiradi. Modomiki, Polib o`z ajali bilan o`lgan bo`lsa Edipning peshanasiga yozilgan qismatlarining ijobat bo`lmaganiga, umuman, karomatlarning yolg`onligiga Fiva shohida endi hech qanday shubha qolmaydi. Ammo, shunga qaramay, karomatda zikr qilingan ikkinchi jinoyatning ijro etilishi, ya`ni beva qolgan onasi Meropaga uylanib qo`yish xavfi hamon Edipni qo`rqitar edi. Elchi shu mudhish shubhalarni Edipning dilidan chiqarib tashlash niyatida o`zi bilgan ba`zi voqealarni aytib beradi. Edip haqiqatda Polib bilan Meropaning bolasi emas, elchining o`zi bundan bir necha yillar muqaddam Kiferon tog`i etak-larida mol boqib yurganida, podshoh Layning bitta cho`ponidan tovoniga nashtar urilgan bolani olib, o`z podshohi Polibga eltib bergan ekan. Edip o`sha bolaning o`zginasidir. Iokastaga hamma narsa ayon bo`ladi, indamasdan saroy ichiga kirib ketadi. Edipni esa endi yangi muammo qiynaydi, axir u kimning bolasi?..

Shu payt Lay o`ldirilganida qochib qolgan cho`ponni olib keladilar. Bu odam bir zamonlar endigina tug`ilgan Edipni Korinf podshohi odamiga topshirgan cho`pon bo`lib chiqadi. Shuningdek, Layni qaroqchilar o`ldirganligi to`g`risida tarqalgan mish-mishlarning noto`g`ri ekanligi aniqlanadi. Endi na Edipning o`zida va na odamlarda hech bir shubha qolmaydi. Edip Layning o`g`li, o`z otasining qotili, onasining eri!.. Naqadar dahshat, naqadar dahshat!..

Xor Edipning g'am-g'ussalarga to'lib-toshgan shum taqdiri, odam bolasining nochorligi va inson baxtining bepandligi haqida g'amgin qo'shiq aytadi. Xuddi shu payt ichkaridan xizmatkor chiqib, bamisoli xorning so'zlarini tasdiqlagandek, yana bir og'ir musibat ro'y berganini xabar qiladi. Iokasta yotog'iga kirib, misli ko'rilmagan bunchalik og'ir dog'u hasratlar alamini ko'tarolmay o'zini osib qo'yibdi.

Ko'rgiliklardan aqli hushini yo'qotayozgan Edip, butungunohlarining shohidi bo'lgan bu xonaga yuguradi va jon holatda xotining libosidan to'g'nog'ichini yulib olib, ikkala ko'zini sitib tashlaydi. U ortiq quyosh yog'dusini, bolalarini, aziz yurtini, o'zining tubanlashganini ko'rishni istamas edi. Edip yana xaloyiq qarshisida paydo bo'ladi. Uning yuzida, so'qir ko'zlarida, laxta-laxta qon ivib qolgan. Baxtiqaro dilshikastaning so'nggi daqiqalari, qizlari bilan vidolashuvi – tragediya san'ati yaratgan eng dahshatli fojialardan biridir.

Edip afsonasining keyingi voqeasi – «Edip Kolonda» tragediyasida tasvir qilinadi. Shu sababdan bu asarni «Edip shoh» tragediyasining davomi deb hisoblash mumkin.

Edipning boshiga tushgan og'ir falokatlardan so'ng ozgina fursat o'tar-o'tmas, Fiva xalqi la'natining shaharda turishidan xavfsirab, uning badarg'a qilinishini talab etadi. Edipning har ikkala o'g'li – Eteokl bilan Polinik ham bu talabni ma'qul ko'rib, otalarini o'z yurtlaridan quvadilar. Edipning katta qizi Antigona, butun hayotini otasiga bag'ishlab, o'z ixtiyori bilan u ham uzoq va mashaqqatli safarga o'tlanadi. Ular necha yil, necha zamonlar boshpana topolmasdan yer yuzini kezaдилar, qancha-qancha tog'lardan, qalin-qalin o'rmonlardan o'tadilar. Antigona dardu hasratdan qaddi bukchaygan notavon otasining butun mashaqqatlariga hamdam bo'lib, nihoyat, Afina yaqinidagi Kolon degan yerda muruvvat ma'budalari Evmenidalar sharafiga o'stirilgan bog'-bo'stonga yetib keladilar. Qo'rkinchli jinoyatkorning bu yurtga qadam bosganini bilib qolgan Kolon aholisi quvg'indi izidan og'ir musibatlar ergashib kelishidan qo'rqib, Edipning darhol jo'nab ketishini talab qilishadi. Biroq jafokashlarning ohu zoriga rahm qilib, podshoh Tezey kelguncha sabr qilishga rozi bo'ladilar. Xuddi shu asnoda bu yerga Edipning kichik qizi Ismena ham keladi. Ismena qancha vaqtlardan beri otasini qidira-qidira ko'pdan-ko'p

mashaqqatlardan keyin, nihoyat u bilan diydor ko'rishadi. Edip quvg'inga ketganidan so'ng Fiva shahrida bo'lib o'tgan voqealarni otasiga so'zlab beradi: Edipning o'g'illari ota taxtini talashib ancha tortishganlaridan keyin kichik o'g'li Eteokl g'olib chiqib, Polinikni yurtidan haydab yuboribdi, quvg'indi Argos shahrida lashkar to'plab, Fivaga qarshi urush boshlashga tayyorlanib turgan emish. Edip bolalarining xudbinligidan nafratlanib, quvg'inga ketayotgan kuni otaning ahvoliga zarracha achinmaganlarini eslab, ularni qattiq qarg'aydi, la'natlaydi.

Ma'budlarning amriga ko'ra tez orada Afina bilan Fiva o'rtasida urush boshlanishi kerak edi. Edipning jasadida dafn etilsa, o'sha shaharning urushda g'olib chiqishini ma'budlar karomat qilgan. Noxush qarordan bezovtalangan Eteokl darhol Kreontni otasining huzuriga yuboradi va bechora cholni quvg'in qilib unga ko'p ozor yetkazgani uchun, go'yo dunyo-dunyo pushaymon ekanini izhor qilib, Fivaga qaytishini o'tinib-o'tinib so'raydi. Edip munofiq o'g'lining ayyorliklarini fosh qilib, Fivaga qaytishdan qat'iy bosh tortadi. Misi chiqqan Kreont navkarlariga buyurib, o'jar cholni va uning qizlarini zo'rlik bilan olib ketmoqchi bo'lib turgani ustiga Tezey kelib qoladi. Podshoh benavo miskinga nohaq ozor berilayotganini ko'rib, qattiq nafratlanadi va uni o'z himoyasiga oladi. Kreont bo'lmag'ur haqoratlar va do'q-po'pisalar bilan qaytib ketadi. Shundan ozgina vaqt o'tgach, bu yerga Edipning katta o'g'li Polinik keladi-da, ota taxtini Eteokldan qaytarib olish niyatida Fiva shahriga lashkar tortib ketayotganini Edipga aytib, uning ham lashkarlar bilan birga borishini iltimos qiladi. O'zi singari quvg'indi bo'lib yurgan farzandining baxtini istagan ota albatta bu iltijolarni qaytarmasa kerak, chunki kimda-kim Edipni o'z tomoniga og'dira bilsa o'sha tomonning qo'li baland kelishini ma'budlarning o'zlari karomat qilganlar. Edip amin bo'lsin-ki, mehribon o'g'li keyinchalik uning qilgan yaxshiliklarini aslo unutmaydi, Fivaga qaytarib o'la-o'lguncha otasini boqishga tayyor. Biroq najot axtarib kelgan o'g'il otadan qarg'ish va la'nat olib ketadi. Axir, ota boshiga shuncha musibatlar solgan, begona yurtlarda och-nochor kezdirgan, faqatgina shuhrat va mansab qidirib, shu qabih maqsad yo'lida bir-birining qonini to'kishdan, yurtning kulini ko'kka sovurishdan, fuqaroning qon qaqshatishdan toymagan, beandisha, behayo, xudbin bolalarga otaning qanday ham rahmi kelsin?.. Bunday nobakorlarning nasibasi

faqatgina o'lim bo'lishi kerak. Edip ma'budlarga iltijo qilib, ikkala o'g'lini yakkama-yakka jangda halok qilishlarini so'raydi. Polinik ko'zdan g'oyib bo'lar-bo'lmas charaqlab turgan osmonda birdan chaqmoq chaqib, momaqaldiroqguldiraydi. Bu hodisalar Edipning paymonasi bitganligi to'g'risida ma'budlar tomonidan yuborilgan bashorat edi. Edip mehribon qizlari bilan vidolashadi, keyin Tezeyga behad minnatdorchilik izhor qilib, bundan buyon arvohi hamda qabri Afinaning ko'makdoshi bo'lib qolajagini aytib ko'zdan g'oyib bo'ladi.

Lay xonadonida ro'y bergan fojialarning xotima qismi «Antigona» tragediyasida tasvir etiladi. (Bu asar zotan oldingilardan ilgari yozilgan bo'lsa-da, Edip haqidagi afsonani tasvirlashda muntazam izchillikka rioya qilib, biz uni eng oxirgi o'ringa ko'chirdik) Tragediyaning qisqacha mazmuni tubandagicha: Eteokl bilan Polinik yakkama-yakka jangda halok bo'lganlaridan keyin, Fiva taxti Kreont qo'lga o'tadi. Yangi podshoh vatan mudofaasi yo'lida qurbon bo'lgan Eteoklni katta tantana va izzat-hurmat bilan ko'madi; ammo yurt ustiga qurol ko'tarib kelgan xoin Polinikning o'ligini dafn qilmaslik to'g'risida qat'iy farmon chiqarib, bu farmonni buzgan kishilarni o'lim jazosiga tortajagini bildiradi. Marhumning ustidan chiqarilgan bu og'ir hukm Antigonaning dilini pora-pora qiladi. Nahotki, yuragi shafqat va muruvvat hislariga to'la bo'lgan qiz bir qorindan talashib tushgan akasining og'ir qismatiga beparvo qarab tursin, axir jasadi dafn etilmagan murdaning arvohi tinchligini yo'qotib bir umr yer yuzida tentirab qolmaydimi?... Foniylar bandalarga bundan og'ir musibat bormikan?.. Boshiga qanday kulfatlar tushmasin, singillik burchini o'tashga ahd qilgan Antigona, kechasi yashirincha akasining jasadi ustidan tuproq sohib dafn rasmini ado qilib turganida, qo'lga tushib qoladi. Podshohning amrini buzib, bu xilda o'zboshimchalik qilgan qizning jur'ati Kreontni tutaqtiradi, g'azabini qo'zg'atadi. Antigona esa ilohiy qonunlarning inson hukmidan ulug'ligi, qarindoshlik burchining muqaddasligini o'rta qo'yib, o'z xatti-harakatining eng adolatli ish ekanligini dadillik bilan hukmronning yuziga aytadi va singillik vazifa-sini ado etganidan keyin hech qanday jazodan qo'rqqanligini izhor qiladi. Xor qanchalar nola-fig'on chekmasin Kreontning o'g'li, Antigonaning qallig'igemon nechog'lik otasiga yalinib ma'suma qizga shafqat ko'rsatishni iltijo qilmasin, baribir zolim podshoh o'z

hukmidan qaytmaydi: Antigoni tiriklayin yer ostidagi maqbaraga qamab o'ldirishni buyuradi. Antigona hayotining so'nggi damlari, soqchilar uni tiriklikning oxirgi maskaniga haydab bormoqdalar, benavo qizning chehrasida dard-alam aks etgani bilan, qilmishidan o'kinish, pushaymon bo'lish sezilmaydi. Antigoni olib ketganlaridan keyin Kreontning huzuriga avliyo Tiresiy kelib, podshohning bu qadar zolimligidan ma'budlarning qahranganini aytadi va dilozorning boshiga og'ir musibatlar yog'ilishini bashorat qiladi. Bu xabardan zahراسi uchgan podshoh, Antigoni ozod qilish uchun maqbaraga yuguradi, biroq vaqt o'tgan edi: bechora qiz ustidagi libosdan sirtmoq yasab, o'zini osib qo'yibdi, ma'shuqasidan ajralgangemon uning tepasida yig'lab o'tiribdi. Vafodor yigit otasini ko'radi-yu, yurak alamlariga toqat qilolmay, xanjarini o'zining ko'ksiga uradi-da, qora qonga belanib mahbubasi yoniga yiqiladi. Sevikli o'g'lining halok bo'lganini eshitgan onasi Evridika ham eriga la'natlar o'kib, o'zini o'ldiradi. Tragediya Kreontning befoyda pushaymonlari va xorning «Ma'budlar yomonlarni bejazo qoldirmaydi» degan hikmatli so'zlari bilan tugaydi. Sofoklning bu asarlaridan tashqari, bizga qadar yana to'rtta tragediya yetib kelgan. Shulardan uchasi: «Ayaks», «Elektra», «Filoktet» – Troya afsonalari mavzuida va bittasi «Traxinali ayollar» –gerakl haqidagi rivoyatlar asosida yozilgandir. Bu asarlar ham badiiy mahorat bobida yuqorida ko'rgan tragediyalarimizdan unchalik qolish-maydi.

Antik dunyoda o'tgan dramaturglardan birontasining asari jahon adabiyotida «Edip shoh» tragediyasichalik chuqur iz qoldirmagan. Sofoklning bu asari XVIII asrning oxiri, XIX asrning boshlarida yevropa adabiyotida «taqdir tragediyasi» deb atalmish maxsus adabiy oqimning tug'ilishiga sabab bo'ladi. Bu oqim tarafdorlari, go'yo Sofokl izidan borib, taqdir mavzuida yozgan asarlarida, dunyo bevafo, odam bolalari hayotgirdobida beixtiyor oqib yuradigan benavo-bechoralardir, deb da'vo qiladilar. Darhaqiqat «Edip shoh» tragediyasi ham qadimgi yunonlar e'tshrida juda muhim o'rin tutgan taqdir masalasiga bag'ishlangan. Ammo bu diniy aqidani talqin qilishda yunon dramaturgi o'zining yangi zamondagi muxlislariga zinhor-zinhor o'xshamaydi. Taqdir haqidagi afsonalar Sofokl ijodida ham xuddi Esxil asarlarida bo'lgani kabi, faqatgina yozuvchining diniy, ma'naviy va axloqiy qarashlarini ifoda etuvchi bir adabiy vosita vazifasini ado etgan, xolos. Yuqorida

ko'rganimizdek, Lay bilan Edip ham, Esxil qahramonlari singari ixtiyorlarini taqdir izmiga topshirib qo'yib, ko'r-ko'rona ish qiluvchi odamlar emas, balki peshanalariga yozilgan og'ir qismlarni bilganlari holda, uning oldini olish uchun astoydil kurashgan va o'zlarining baxt-saodatlarini yo'lida ma'budlarning xohishiga qarshi isyon ko'targan kishilardir.

Umuman, qadimgi yunon kishisiga uning va, shaxsan, Sofoklning nazarida qismat baxt-saodat, adolat hamda zaruriyat kabi tushunchalarning ma'nosi bir-biriga juda yaqin bo'lgan. Tabiat qonunlarini buzish, insoniy qoidalarga xilof ish qilish – gunohkorlarning taqdiriga ta'sir ko'rsatmasdan qolmaydi. Hozirgi zamon kishilari nuqtai nazarida ota-bobolarninggunohlari uchun bolalarning jabrlanishi – albatta bema'ni va nohaq bir zulmdir; ammo qadimgi yunonlargunoh doirasini juda keng tasavvur etganlar. Foniylar bandalar ota-bobolarninggunohlari uchun javob berishdan tashqari o'zlarining xatti-harakatlarida ham juda ehtiyot bo'lishlari, dunyoning bevafoqligini, ma'budlarning qudratini, baxt-saodatning bepandligini, taqdirning bebaqoligini unutmasliklari lozim. Bulardan tashqari, birovga nojo'ya ozor berish, no'rin tutaqish, davlat va mansabga mag'rur bo'lish, baxt shavqiga berilib esankirash va shularga o'xshash inson sha'niga nomunosib yana birmuncha ehtiroslar hamgunohkorning boshiga ko'p kulfatlar keltiradi. Bas, shunday ekan, Sofokl nazarida Edip tamomila pok, shafqatsiz taqdirning begunoh qurboni hisoblanishi aslo mumkin emas. Axir siz Edipning fe'l-atvoriga yaxshilab kuz tashlasangiz, bu odamning «yomon» xislatlardan mustasnoligiga shubhalanib qolasiz. To'g'ri, Edip nihoyatda dono, odil, sohibtadbir, fuqaroparvar, yurtini sevgan, uning g'ami bilan yashagan bir podshoh. Xalq unga chin ko'ngildan ishonadi, o'zining rahnamosi deb qaraydi, boshiga kulfat tushganida maslahatga keladi. Edipning o'zi ham davlat va xalq oldidagi mas'uliyatini chuqur his etadi. Tragediyaning boshidan to oxiriga qadar davom etgan voqealar jarayonida Edipning xatti-harakatlarini idora qilgan birdan-bir asosiy masala – Layning qotilini topish, shu yo'sin shaharni halokatdan qutqarish, fuqaroni tinchitishdir. Bu yo'lida hech qanday musibat, hech qanday dahshat podshohni qo'rqitmaydi. Layni o'ldirgan odam uning o'zi ekanligi tobora oydinlashib borayotganida ham axtarishlarini to'xtatmaydi. Hatto Korinf elchisining hikoyasidan keyin hamma narsa aniqlanganida

ham, cho'ponni so'roq qilmasdan o'zini qutqarishga intilmaydi. Edip butun haqiqatni bilishi lozim – shahar manfaati, xalq tinchligining taqozosi shu. Ana shu olijanob fazilatlar barobarida, Edip bir talay nuqsonlardan ham mustasno emas: atrofdagilarning itoatkorlik bilan qullik bajo keltirishlariga odatlanib qolgan, barcha mustabidlar singari, e'tirozlarni yoqtirmaydi. Butun aholining izzat-e'tiborini qozongan, yurtga qilgan yaxshi xizmatlari bilan hurmat orttirgan kekxa Tiresiy mudhish haqiqatni ochishga taraddudlanib turganida, Edip unga achchiq-achchiqqapirib, qattiq jazolamoqchi bo'ladi; Kreontni xoingumon qilib, g'azab o'tida tutaqadi va begunoh odamni o'lim jazosiga buyurish lozimligini aytadi. Bir tomondan, Edipning tutaqishi ham o'rinli; axir uni haddan tashqari og'ir jinoyatda, ya'ni otasini o'ldirganlikda aybladilar. Edipninggunohini aniqlash uchun umuman odam bolasiga va, xususan, podshohlarga Sofoklning qanday qaraganligini tushunish zarur. Yozuvchining tasavvur qilishicha, har bir inson, ayniqsa hukmronlar to o'la-o'lguncha o'zlarining «odamlklarini» unutmashliklari lozim. Inson sha'n-shavkatda, davlat va saltanatda, hurmat va ehtiromda qanchalik baland ko'tarilmasin, hech qachon manmanlikka berilmasdan, bir nafas ham odam baxtining bepandligini, beqarorligini esdan chiqarmasdan sabr-matonat, idrok va adolat hukmi bilan ish ko'rmog'i darkor. Aks holda bir kun kelib ma'budlar ulug' martabali mas'udlarni ham har qanday yuksaklikdan jahannam azoblariga uloqtirib tashlaydilar. Edipninggunohlari va ko'rgiliklarining boisi ana shunda. Yozuvchi qahramonning obrazini talqin qilar ekan, uning boshiga tushgan musibatlarini faqat taqdirning xohishiga ko'ra sodir bo'lgan oqibatlar tarzida emas, ko'proq Edipning shaxsiy qusurlari natijasida ro'y bergan falokatlar tarzida ko'rsatadi; odam bolasi o'zining ezgu ishlariga mag'rurlanmasligi, o'ziga binosadida ham shoir asosan shu usuldan foydalanadi.

Sofokl asarlarida aktyorning soni orttirilganligi vajidan dialoglarning hajmi Esxil asarlariga qaraganda allaqancha kengayadi va qahramonlarning xarakteri hamda ahvoli ruhiyasi tavsifida yirik bir vositaga aylanadi. Sofoklning deyarli hamma asarlari qahramonlar o'rtasidagi shiddatli munozaralar, dahanaki janglar asosiga qurilgandir.

Sofokl ijodida yunon tragediyasi yuksaki kamolot bosqichiga ko'tarilib, olamshumul ahamiyat kasb etadi. Shoir asarlarining

demokratik ruhi, odamparvar mazmuni, noyob badiiy ko'rk – ularning abadiy barhayotligini ta'minladi.

EVRIPID

Qadimgi yunon tragediyasining uchinchi ulug' vakili Evripid, rivoyatlarning naql qilishiga ko'ra, eramizdan oldingi 480 yilda, xuddi yunonlar Eron ustidan g'alaba qozongan kuni Afina yaqinidagi Salamin orolida o'rtahol oilada dunyoga keladi, yaxshigina bilim oladi. Shu davrning atoqli faylasuflari Sokrat, Anaksagor, Arxelay, sofistlardan Protagor hamda Prodik Evripidning yaqin do'stlari bo'lganlar. Zamondoshlarining aytishlariga qaraganda shoir, o'z davridagi kundalik ijtimoiy-siyosiy harakatlarga qotishmasdan, ilm, fan, san'at, adabiet va falsafa bilan shug'ullanib tinchgina umr kechirishni afzal ko'rgan. Biroq shoirning xilvatnishin tabiati zamonasining ilg'or g'oyalari bilan barobar qadam tashlashiga, asarlarida shu g'oyalarni yorqin aks ettirishiga va demokratiyani mustahkamlash yo'lida qalam bilan astoydil kurashuviga xalaqit bergan emas. Evripidning tragediyalaridagi progressiv fikrlarga, dramaturgiyaga kiritgan yangiliklariga Afina jamiyatining konservativguruhlar tish-tirnoqlari bilan qarshilik ko'rsatdilar, V asrning oxiridagi komediyanavislar shoirga, ayniqsa ko'proq ta'na va malomatlar yog'diradilar, behayolik bilan uni masxara qiladilar. Masalan, Aristofan, Evripidning otasi chakana boqqol, onasi rezavorchi, xotini buzuq bo'lgan, deb shoirga ko'p dashnom bergan. Ehtimol, ana shu og'ir sharoitlarda Afinada yashashning ortiq iloji qolmaganligidandirki, Evripid o'lmasidan bir oz ilgari Makedoniyaga ko'chib ketadi va 406 yilda shu yerda dunyodan o'tadi. Keyingi vaqtlarda Evripidning tarjimai xolini yozgan ba'zi kimsalar fikricha, shoirnigo'yo itlar talab o'ldirgan, ikkinchilarining fikricha u necha bora teatr musobaqalariga qatnashgan bo'lsa ham, faqat uch martagina birinchi o'rinni egallashga muvassar bo'lgan. Biroq yunon tarixining keyingi asrlari, ellinizm davrida Evripid o'z xalqining eng sevimli tragik shoiriga aylanadi. Hatto Esxil, Sofokl ham uning dovrug'i soyasida qolib ketadilar. Bu ahvol shoirning adabiy merosi taqdiriga ham kuchli ta'sir ko'rsatib, 92 ta asaridan bizga qadar 17 ta tragediya hamda bitta satir dramasi to'la holda

yetib kelishini ta'minlaydi. Bular tubandagilar: «Alkestida», «Medeya», «Geraklidlar», «Ipollit», «Gekuba», «Gerakl», «Iltijogo'ylar», «Troyalik ayollar», «Elektra», «Ion», «Ifigeniya Tavridada», «Elena», «Andromaxa», «Finikiyalı qizlar», «Orest», «Vakx qizlar», «Ifigeniya Avlidada» va «Kiklop» nomli bitta satir dramasi. Bu asarlarning hammasi yunon taomiliga ko'ra Esxil hamda Sofoklning tragediyalari singari mifologik afsonalar mavzuida yozilgandir.

Shoir ijodining dastlabki davrlarida yaratilgani «Alkestida» tragediyasi hisoblanadi. Fessaliya podshohi Admet birgunohi uchun ma'buda Artemidaning g'azabiga uchrab, umri qisqartirilgan. Bir mahallar podshohdan yaxshilik ko'rgan Apollon o'rtaga tushib uninggunohini so'rab oladi; Admetning umri bitgan kuni uning o'miga, basharti, boshqa bironta odam o'limga ko'nsa, podshohning umrini uzaytirishga taqdir ma'budalari rozi bo'ladilar. Nihoyat, Admetning paymonasi to'lib, o'lim soatlari yetib keladi. Hech kimsa, hatto lodshohning keksayib qolgan ota-onalari ham uning o'migago'rga kirishni istamaydilar. Bunchalik og'ir fidokorlikka faqat Admetning yoshgina rafiqasi Alkestida rozi bo'ladi. Malika o'lim oldida hamma bilan g'amgin-g'amgin vidolashadi, bolalarini bag'riga bosib-bosib yuzlaridan o'padi, qon-qon yig'laydi, eri bilan rozi-rizolik tilashar ekan, uning baxt-saodati yo'lida beqiyos og'ir qurbonlarga rozi bo'lganini eslatadi: axir Alkestida o'lmasdan omon qolishi, eridan keyin istagan kimsasiga tegib, koshona qasrlarda nash'u namo surishi, farog'atda umr kechirishi mumkin edi-ku!.. Hatto munkillab qolgan, oshini oshab, yoshini yashagan ota-onalari ham qolgan besh kunlik umrlarini bittayu bitta navqiron o'g'illariga hadya qilishni istamadilar-ku!.. Ana shu qurbonlar badaliga Alkestida erining bundan keyin uylanmasligini, bolalarini o'gay ona zulmigagiriftor qilmasligini o'tinib-o'tinib so'raydi-da, ohistagina dunyodan o'tadi. Podshoh sevimli rafiqasidan ayrilib yolg'iz qoladi, iztiroblarining aslo chegarasi yo'q. Huvillagan saroylar, onasidan judo bo'lgan yetimchalarning ko'z yoshlari Admetning dardiga yana dard qo'shadi. Podshoh endi qanday qilib ham odamlarning ko'ziga ko'rinsin!.. O'zining jonini o'ylab xotinini o'limga mahkum qilgan nomard erdan bundan buyon hamma hazar qilmaydimi?.. Admetning boshiga tushgan shunday og'ir musibatlar ustiga uning jonajon do'sti, yunon elining ulug' bahodirigerakl kelib qoladi. Birodarining

diliga ozor bermaslik uchun oilada ro'y bergan musibatni podshoh mehmondan yashiradi va ochiq chehra bilan uni qarshi olib, quyuq dasturxon yozadi-da, bir bahona bilan xotinini dafn qilishga ketadi. Yolg'iz o'zi may ichib, kayfu safo surib o'tirgan pahlavon tasodifan bu oilada sodir bo'lgan kulfatni payqab qoladi va shunchalik og'ir musibatlarga qaramay, mehmonga ko'rsatilgan iltifotlarga, mezbonning oliy himmatiga tasannolar aytadi va azaxonada qilgan yengiltakliklarini yuvish, do'stidan ko'rgan bu tariqa muruvvat va noyob odamgarchilik qarzlari qaytarish niyatida. darhol o'rnidan turib marhumaning maqbarasiga yuguradi, u yerda ajal ma'budi bilan uzoq olishib, malikani o'lim changalidan qaytarib oladi. Admet xonadoniga yana shodlik kiradi.

By tragediyada Evripid ijodining ba'zi xususiyatlari ko'zga yaqqol tashlanadi. Asarda, avvalo, Esxil hamda Sofokl tragediyalariga xos ko'tarinki salobatni, ma'budvash qahramonlarni ko'rmaymiz. Ko'z oldimizdan o'tadigan shaxslar hayotning ikir-chikirlari bilan yashaydigan, xudbin manfaatlar, mayda-chuyda ehtirolardan holi bo'lmagan, oddiy, to'pori odamlardir. Bu muhitning kishilari odob-ahloq qoidalariga rioya qilib, mehmonga hurmat ko'rsatsalar-da, lekin o'z manfaatlari yo'lida ota-onalarini va sevikli rafiqalarini qurbon qilishdan qaytmaydilar; o'g'lining o'rniga o'lishni istamagan ota kelini janozasiga hadyalar bilan keladi. Bir o'rinda xor shunday deydi: Elladada qolgandir ortiq, Na nomus, na ahdu paymon. Yurtimizni tark etib insof, Uchib ketmish falakka tomon.

Darhaqiqat, qulchilik asosiga qurilgan demokratiyaning chirib borayotgan davridagi jamiki manfiy xislatlar – aldamchilik, munofiqlik, xoinlik, shuhrat va davlatparastlik kayfiyatlari Yazon qiyofasida yuksak mahorat bilan ko'rsatilgan. Bu odam o'zining xudbin maqsadlariga erishish yo'lida inson uchun aziz bo'lgan sevgi, vafodorlik, himmat, oila baxti, bola-chaqa mehri va shu kabi barcha olijanob tuyg'u va tushunchalarni barbod etadi, o'zining jirkanch va razil manfaatlariga qurbon qiladi. Bu odam, zotan, bir paytlar bahodirlikda nom chiqargan bo'lsa-da, aslida o'taketgan manfur va qallob ta'magirdan uning hech qanday farqi yo'q. Yazon xotinining yordami bilan shuhrat qozonadi, shu xotin uni necha bora o'limlardan qutqarib qoladi, nihoyat Medeyadan boshqa manfaat ko'rishga ishonchi qolmagach, yangi obro', yangi davlat orzusida

vafodor rafiqasini,⁴ bolalarini tashlab, podshohning qiziga uylanmoqchi bo'ladi. Yazon bu ishlarning hammasigo'yo, bolalarining baxti, ularning istiqboli yo'lida qilinayotgan bir chora ekanligini aytib, xotinini tinchitmoqchi bo'ladi, ko'z ochib ko'rganini aslo unutmasligini, unga har doim yordam ko'rsatib turajagini aytadi. Behis, besharm bu mahdud bilmaydiki, sevgini bozorda sotmaydilar, diyonatni ayirbosh qilmaydilar.

«Medeya» – xo'rlangan muhabbat va rashk tragediyasi. Shoir bu ehtirolarning butun kuch va haroratini Medeyaning dardu alamlarida, nafrat va g'azablarida ko'rsatgan. O'sha zamon kishilari ko'zi bilan qaraganda Medeya nihoyatda o'tkir qobiliyatli, temir irodali, serehtiros, sershijoat bir shaxs. Bu ayol na ma'budlar qarshisida va na taqdir oldida bosh egadi. Nodir jasorat, sabot va matonat bilan o'zining insoniy baxti uchun yolg'iz o'zi kurashadi, vafo va sodoqatda ikkilanishni bilmaydi, nomus masalasida hech qanday sulhga ko'nmaydi, buning ustiga u yunon ayollari singari tutqunlikda yashagan, ro'zg'or tashvishlaridan o'zga narsani bilmagan xotin-qizlardan emas, uning yoshligi uzoq mamlakatda, erkin xalqlar orasida o'tgan. Yazon bilan birinchi uchrashuvdayoq bu yigitni o'ziga munosib ko'rib, unga ko'ngil bog'laydi, butun hayotini sevgan yorining qadamiga tikib, yurtidan kechadi, og'ir jinoyatlar qiladi. Eridan yomonlik kelishini aslo kutmagan, davlat va mansab ishtiyoqida muhabbatni yakson, oilani vayron qilishini sira o'ylamagan xotinning dilida Yazonning razilliklari chuqur nafrat uyg'otishi, albatta, shubhasiz edi: Dilimni berganim, suyangan tog'im, Sevganim, yolg'izim shu erim edi. Afsus-nadomatki, past murdor chiqdi.

Evripid Medeyaning hasratga to'la alangali monologida xotin kishining og'ir qismati haqida hikoya qiladi. Qahramonning aytishicha koinotda yashaydigan butun maxluqot orasida ayollardan baxtsiz kimsa yo'q. Xotinlar o'z erlarini oltin barobarida sotib olishga, tanlarini qul o'mida uning ixtiyoriga topshirishga majburdirlar. Erining nobop, betavfiq kimsa, uni tashlab ketolmaysan, quvib yuborolmaysan, chunki nikohni buzish – sharmandalik sanaladi. Erkaklarning ahvoli tamoman boshqacha: ular oilada zerikib qolsalar, ko'chaga chiqib ma'shuqalari, yoronlari bilan chaqchaqlashib, ko'ngillarini xushlab keladilar. Xotinning esa birdan-bir ovunchog'i faqatgina eridir. Aytadilarki, erlarimiz qalqon

ushlab xotinlarini mudofaa qilar emishlar. Bo`lmag`ur yolg`ongap!.. Bir marta bola tuqqandan ko`ra, o`n marta qilich ko`tarib jangga kirgan o`ng`ay emasmi!..

Binobarin, ayollar o`zlarining sotsial mavqelariga qarab, erkaklarga nisbatan tamomila boshqa tor bir muhitga o`ralashib qolganlar. Bu muhit oila va oila baxti bilan bog`lash mumkin bo`lgan bola-chaqa sevinchi, urning sadoqat va muhabbatidir. Ayollar o`zlarining birdan-bir suyanchilari, baxti saodatlarining manbai bo`lgan ana shu oila tinchligini himoya qilishda hech qanday jinoyatdan qaytmasliklarini, sevgida nechog`lik jo`shqin bo`lsalar, qasos olishda ham shunchalik berahm ekanliklarini shoir Medeyaning mulohazalarida ko`rsatadi:

Biz ayollar juda qo`rqoqmiz, Qonni ko`rsak vahima bosar, Qilich-xanjar yurak o`ynatar, Ammo, biling, nikoh to`shagi, Xotinlikning aziz huquqi Barbod bo`lib, tahqir egilsa, G`azabimiz yo`qdir davosi, Dahshat, o`lim uning zavoli.

Medeya sevgida qanchalik shijoat, vafodorlik ko`rsatgan bo`lsa, sadoqat o`rmini xiyonat egallar ekan, intiqom olishda ham shunchalik shafqatsizdir. Muhabbat to`g`risida eng oliy tushunchalar bilan yashagan bu ayolning e`tiqodiga ko`ra, mislsiz mashaqqatlar orqasida erishilgan sevgini bulg`amoq – eng mudhish jinoyatdir. Xo`rlangan muhabbatning dog`ini faqat qon bilan yuvmoq darkor.

Xullas, Evripid Medeyaning qonli jinoyatlarini nohaq tahqirlangan alamzada dilning isyoni tarzida tasvir etadi. Biroq shoir Medeyaning qilmishlarini ta`riflaganida uning barcha jinoyatlarini qahramon qonidagi shaxsiy xislatlar ifodasi tarzida emas, balki nobop ijtimoiy sharoitlar oniy burch, erkinlik g`oyalari hozirgi zamon kishilarining tilak va orzulariga hamohangdir; o`zining shaxsiy hayotidan xalq oldidagi burchini, davlat manfaatini qarshi qo`ygan vatanparvarning jasorati, bema`ni taqdirning ta`qibiga qarshi kurashga bel bog`lagan, zolimlarning zulmiga qarshi isyon ko`targan, insonning erki va baxt-saodati, adolatning tantanasi yo`lida har qanday azob-uqubatlarga bardosh berib, hatto o`limdan ham toymagan jangchining jur`ati bizni ham to`lqinlantirmasdan qolmaydi. Antik dunyo tragediyasining abadiy barhayotligi va so`nmas badiiyo`zalligining asosiy boisi ham ana shu chinakam odamparvarlik mazmunidadir.

KOMEDIYA

Turli-tuman qiziqchiliklar bilan tomoshabinni kuldirish yoki hayotda uchraydigan ba'zi bir manfiy hodisalarni masxaralash – komediyaning asosiy maqsadidir.

O'zining nojo'ya ishlari bilan dehqonlarga ozor yetkazgan biron odamni – boyonlarni, amaldorlarni hajviy qo'shiqlarda mazax qilish Yunoniston qishloqlarida tez-tez uchrab turadigan oddiy hodisa bo'lgan. Mazkur qo'shiqlarni ijro etuvchi kishilar turli hayvonlar, parrandalar va qurt-qumursqalar tusida kiyinib, ko'cha-ko'ylarda yurar ekanlar. Dionis marosimlari bunday rasmlarning yana ham kengroq yoyilishiga katta imkoniyatlar tug'diradi. Komediyaning dastlabki unsurlari hozircha ma'lum bir tartibga tushmagan ana shu oddiy rasm-rusumlaridan unib chiqqandir. Keyinchalik komediyalar dramatik musobaqalar qatoriga kiritilgach, hajviy qo'shiqlar, kulgili hodisalar ma'lum bir mavzuga moslashtirilib, muayyan dramatik shaklga solinadi.

Oldingi boblarda aytganimizdek, eramizdan ilgarigi V–IV asrlar, umuman, butun Yunoniston va, xususan, Afina davlati uchun nihoyatda kuchli ijtimoiy va madaniy taraqqiyot davri bo'lgan. Ammo, shu bilan birga, quldorlik zaminida yaratilgan demokratiya tuzumining ziddiyatlari, ayrim sotsialguruhlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar kun sayin keskinlashib bormoqda edi. Dastlabki komediyanavis shoirlar o'zlarining asarlarida ana shu nuqsonlarni fosh etishga, kulgi va satira yordami bilan ularni bartaraf etishga intilganlar. Shunday qilib, «Qadimgi attika komediyasi» deb atalmish maxsus adabiy oqim maydonga keladi. O'tkir siyosiy jo'shqinlik, demokratiya dushmanlariga qarshi murosasizlik – qadimgi attika komediyasining asosiy xususiyatidir. Bu komediya ijtimoiy hayotning jamiki sohalariga – siyosiy hodisalarga, ilmiy-falsafiy, adabiy, tarbiyaviy, axloqiy va boshqa turli-tuman masalalarga taqalgan. Mazkur janrda ijod qilgan ko'pdan-ko'p shoirlar orasida faqat uch kishining nomi bizga ma'lum. Bular – Kratin, Evpolid hamda Aristofandir. Shulardan faqat Aristofanning asarlarigina saqlanib qolgan.

ARISTOFAN

Qadimgi komediyanavis shoirlar orasida asarlari ozmi-ko`pmi miqdorda bizga qadar yetib kelgan birdan-bir shoir Aristofandir. Bu shoirning ijodida komediya mazmun jihatidan benihoyat kengayadi, shakl jihatidan yuksaklikka ko`tariladi. Binobarin, biz uchun bu zot to shu kunga qadar mazkur janrning dastlabki yakkayu yagona vakili va butun jazhon miqyosida komediya adabiyotining keksa bobokaloni bo`lib qoladi.

Aristofanning shaxsiy hayoti haqida biz, deyarli hech narsa bilmaymiz, ba`zi manbalarning aytishiga qaraganda shoir taxminan, eramizdan oldingi 445 yilda Attika viloyati yaqinidagi Egina orolida tug`ilgan va Afina davlatining fuqarosi bo`lgan. Aristofan o`zining adabiy faoliyatini juda erta boshlaydi va 20 yoshga yetar-etmas komediyanavislar musobaqasida qatnashib ikkinchi o`rinni egallaydi. Qirq yilcha davom etgan adabiy faoliyati davrida shoir hammasi bo`lib, taxminan, qirqdan ortiq asar yozgan. Mazkur asarlardan bizga qadar to`la holda o`n bitta komediya yetib kelgan.

Olimlarning taxminiga ko`ra, shoir 385 yilda dunyodan o`tadi.

Aristofanning bizga qadar yetib kelgan dastlabki asarlaridan biri «Axarnliklar» komediyasidir. Endigina adabiyotga qadam qo`ygan yigirma yoshlik shoir shu asaridayoq zamonasining eng aktual masalalaridan biri bo`lgan urush va tinchlik haqida baxs etadi. Peloponnes urushining boshlanganiga olti yil bo`lgan, shu yillar mobaynida afinaliklarning ko`rgan talafotlarining xisobi yo`q: son-sanoqsiz odamlar o`lgan, Attika viloyatining ekinzorlari, bog`lari payhon qilingan, mamlakatda ovqat tanqisligi, vabo kasalliklari boshlangan. Ahvolning shu tariqa kundan-kunga og`irlashib borishi natijasida Afina fuqarosi o`rtasida ruhiy tushkunlik, spartaliklarga qarshi g`azab, o`zlarining harbiy rahbarlaridan norozilik kayfiyatlari borgan sari kuchaymoqda. Aristofan xalqning ahvoli ruxiyasini ifoda etib, «Axarnliklar» komediyasida urush tarafdorlari bo`lgan radikal demokratlarga va ularning boshlig`i, zamonasining qudratli hukmroni Kleonga zahrini sochadi va urush ofatlari faqatgina o`zining manfaatlarini o`ylagan shuhratparast nobop raxbarlarning kasofati orqasida ro`y beradigan bir musibat ekanligini aytib, afinaliklarni tez orada ichki qirg`inlarni to`xtatishga, Sparta bilan sulh tuzishga da`vat qiladi. Yozuvchi o`zining butun tinchliksevar

g'oyalarini asarning bosh qahramoni oddiy dehqon Dikeopol («adolatpurvar fuqaro») obrazi orqali ko'rsatgan. Urushning mashaqqatlarini torta-torta tinkasi qurigan bu dehqon, Afina aholisini Sparta bilan yarashtirish maqsadida xalq majlisiga keladi. Biroq yig'inda hozir bo'lganlar, urush tarafdorlarining bo'lmag'ur makr-hiyaliga duch keladi.

Aristofanning bizga qador yetib kelgan asarlari orasida urushning kasofati, osoyishta hayotninggo'zalligi haqida hikoya qiluvchi yana ikki komediya bor. Bularidan biri – «Tinchlik», ikkinchisi «Lisistrata».

«Tinchlik» komediyasi Peloponnes urushining o'ninchi yilida (421) yozilgandir. Uning syujeti unchalik murakkab emas: Trigey degan attikalik oddiy bir dehqon urushni bartaraf qilish niyatida birga'ngqo'ng'izni boqadi-da, katta bo'lgach, uni minib, Olimp tog'iga, ma'budlar huzuriga arzga jo'naydi. Biroq bu yordagermendan o'zga bironta ma'bud yoki ma'budani topolmaydi. Germaning aytishiga qaraganda, hamma ma'budlar odamlarning uzluksiz urushlaridan achchig'lanib osmonga uchib ketishgan emish, Olimp tog'ida esa yakka-yolg'iz hukmron bo'lib faqatgina muhoraba ma'budlari Polemos qolibdi, u tinchlik ma'budasi Irinani g'orga qamab, g'or og'zini kattakon xarsang tosh bilan berkitib tashlabdi. Trigey vaqtini o'tkazmasdan butun yunon elidan mehnat ahlini yordamga chaqirib, ularning ko'magida tinchlik ma'budasini tutqunlikdan qutqarishga muvassar bo'ladi, yer yuzida baxtiyor va shodiyona hayot o'rnatiladi.

«Lisistrata» komediyasini Aristofan Peloponnes urushining yig'irmanchi yilida (411), butun yunon elining halokat yoqasiga borib qolgan bir paytida yozadi. Asarning bosh qahramoni Lisistrata («urushni to'xtatuvchi») degan sohibtadbir, serfaro saf bu ayol, yunon tuprog'idagi barcha xotin-qizlarni to'plab, ularni o'z erlari hamda jazonlari bilan yaqinlik kilmaslikka va shu yo'sin barcha erkaklarni behuda qon to'kishini to'xtatib, bir-birlari bilan sulh tuzishga majbur etilishni da'vat qiladi. Ayollarning hammasi Lisistrataning maslahatiga ko'nib, Akropolga yashirilib oladi. Erkaklar ayollarning qarshiligini yengishga juda ko'p uringanlaridan keyin, nihoyat ularning shartlariga ko'nib, chor-nochor urushni to'xtatishga rozi bo'ladilar. Asar yangitdan boshlangan tinch hayotni olqishlovchi o'yin-kulgi, shod-xurramlik ashulalari bilan tugaydi.

Yuqorida ko`rgan asarlarimizning hammasi g`oyaviy jihatdan bir-biriga ancha yaqin. Ularning maqsadi – urush daxshatlari bilan osoyishta hayot baxtu saodatlarini taqqoslashdir. Oldingi ikki komediyaning qahramonlari qiyofasida, ayniqsa, yaqin o`xshashlik bor. Ularning har ikkalasi bir umr dehqonchilik bilan kun kechirgan halol, sodda va hushyor dehqonlardir. Urush ularning ro`zg`orini vayron, yerlarini payhon qilgan, shuning uchun ikkalasining yakkayu yagona orzusi tezroq urush kasofatlaridan qutulish va osoyishta hayotga erishishdir, Dikeopol ham, Trigey ham nihoyatda shijoatli va bag`ayrat kishilar, ular o`zlarining niyatlariga erishish yo`lida astoydil kurashadilar. Biroq bu asarlar o`rtasida umumiy o`xshashlik bo`lgani bilan, ularni bir-birovlaridan ajratadigan birmuncha tafovutlar ham bor. Chunonchi, «Axarnliklar» komediyasida tinch hayotning afzalligini ko`rib, urushga qarshi faqat birgina odam (Dikeopol) bosh ko`taradi, osoyishta turmushning yolg`iz bir oilaga keltirgan baxt-saodati namoyish qilinadi. Voqea davomida Dikeopol so`zdagina emas, balki o`zining amaliy ishlari bilan ham tinch turmushning afzalligini isbotlab, shu yo`l bilan hamqishloqlarining qarshiliklarini yengishga erishadi.

Keyingi ikki asarda esa bir tan-bir jon bo`lib urushga qarshi butun yunon eli ko`tariladi. Chunonchi, Trigey tinchlik ma`budasini tutqunlikdan qutqargani uchun jamiki yunonlarni, ayniqsa, dehqonlarni yordamga chaqiradi: «Dehqonlar, savdogarlar, duradgorlar, meteklar (kelgindilar), ajnabiylar, orolliklar! Hammalaringiz bu yerga kelinglar!..» Trigeyning da`vati bilan butun yunon elidan to`plangan kishilarning g`ayrati tufayli tinchlik ma`budasi g`ordan chiqariladi, mamlakatda osoyishtalik qaror topadi, shod-xurramlik yangraydi.

Bundan tashqari, «Tinchlik» komediyasida urushning sabablari ham batafsil ko`rsatilgan. Shoir butun baxtsizliklarning asosiygunohkorlari qatorida Perikl, Kleon hamda boshqa demagoglarning nomlarini tilga oladi, biroq shu bilan cheklanib qolmasdan, hatto ularning orqasida turib, mamlakatni qonga belagan, xalqni xonavayron qilgan ijtimoiyguruhlarning ham basharasini ochib tashlaydi.

Butun Elladani hamjihatlikka va urushga qarshi yalpisiga ko`tarilishga da`vat qilish shiori «Lisistrata» komediyasida yana kuchliroq jaranglaydi. To`g`ri, bu asarning asosiy kahramonlari

ayollardir. Bolalarini, erlarini, sevgan yigitlarini jang maydoniga yuborib dog'u hasrat chekib qolgan, o'lganlarga aza tutib, ustlaridan qora liboslari tushmagan, ko'zlaridan yoshlari arimagan butun yunon ellning onalari, xotinlari, qizlari urushning razolatlariga qarshi isyon ko'-taradilar. Shoir ana shu alamdiya ayollar nomidan faqat afinaliklarga emas, balki yunon tuprog'idagi jamiki erkak-xotinlarga, yosh-qarilarga murojaat qilib, ularni odamgarchilikka, adolatga da'vat etadi, butun Elladani halokat tomon sudrab ketayotgan o'zaro qirg'inlarni to'xtatishga chaqiradi.

Iluni ham aytib o'tish kerakki, «Axamlklar»ga qaraganda «Elustrata» komediyasida siyosiy muhohasalar ancha kam uchraydi. Chunki asar yozilgan paytlarga kelib Afina davlat siyosatida aristokratguruhlarning mavqei ancha kuchayib, demokratik erkinliklar birmuncha siqib qo'yilgan edi.

Aristofan ijodining dastlabki davrlarida yozilib, bevosita Afina demokratik idora usulini tasvirlashga bag'ishlangan eng o'tkir siyosiy asar – «Suvoriylar» (424 yil) komediyasidir. Dramaturg bu asarni ham Kleonga qarshi yozadi, biroq «Axamlklar» komediyasida Afina hukmroniga sal-pal tegib o'tgan bo'lsa, «Suvoriylar»da bu zotni asarning bosh kahramoni qilib oladi va uning kirdikorlarini shafqatsiz fosh etadi. Aristofan Peloponnes urushining hamma kulfatlarini Kleondan ko'rar va shu sababli uni vatanning dushmani deb bilar edi. Xuddi «Suvoriylar» komediyasi yozilgan yili afinaliklarning ba'zi bir harbiy g'alabalari munosabati bilan Kleonning dovrug'i va martabasi haddan ziyoda ortib ketgan bo'lsa-da, shoir uni masxara qilishdan, qallobliklarini ochib tashlashdan hayiqmaydi.

Afinaliklar bir qator muvaffaqiyatsizliklarga uchraganlaridan keyin, Nikiy hamda Demosfen degan ikki sarkarda rahbarligi ostida Peloponnesning janubiy qirg'og'idagi Pilosgavaniga lashkar tashlashga vagavanga kiraverishdagi kichkinagina Sfekteriya orolini qamal qilishga muassar bo'ladilar. Biroq sarkardalar ehtiyotkorlik bilan ish ko'rib, orolni tamomila qo'lga kiritishni kechiktirib yuboradilar. Kleon xalq majlisida so'zga chiqib sarkardalarni qoralaydi, shundan keyin xalq majlisi Kleonni Pilos harbiy klamlarining boshlig'i, Demosfen bilan Nikiyni esa uning yordamchilari qilib tayinlaydi. Yangitdan belgilangan sarkarda jiddiy hujum boshlab, tez kunda orolni zabt etadi, dushmanning ancha-

‘muncha lashkarini asir oladi. Bu ahvol Kleonning obro‘sinini oshirib, dimog‘ini shishirib yuboradi. Biroq Nikiy bilan Demosfen pishirgan oshga Kleonning bakovul bo‘lganligi hech kimga sir emas edi. Aristofanning aytishicha, ta‘magir, shuhratparast odamlarning g‘irrom yo‘llar bilan tobora yuqori ko‘tarilishlariga, yurt manfaatini o‘ylagan halol kishilarning ro‘yobta chiqmasliklariga, asosan, xalqning nodonligi va kaltabinligi sabab bo‘ladi. Shoir o‘z asarida ana shu fikrlarni ifoda etishga uringan.

«Suvoriylar» komediyasining voqeasi Demos degan nihoyatda laqma, garang, keksalikdan zehni xiralashib qolgan bir cholning eshigi oldida kechadi. Demos yaqinda paflagoniyalik Ko‘nchi laqabli bir qulni sotib olgan; yangi qul Demosning xonadoniga qadam qo‘ygan kundan boshlab hech kimning halovati qolmaydi. Ko‘nchi har xil hiyla-nayranglar, xushomadgo‘ylik va tilyog‘lamalik yo‘llari bilan laqma cholni o‘ziga og‘dirib olib, uning mol-dunyosini talaydi, qullar ustidan chaqimchilik qilib, ularga aslo kun bermay qo‘yadi. Demosning Nikiy hamda Demosfen degan ikki sodiq quli Ko‘nchidan, ayniqsa, ko‘proq kulfat tortadilar. Paflagoniyalik qul bular pishirgan lazzatli taomlarni o‘g‘irlab olib, go‘yo o‘zi tayyorlagandek Demosga tutar va shu tariqa ayyorliklar bilan xo‘jayinning mehr-e‘tiborini qozonib, kundan-kunga obro‘yi ortar edi. Zolimning zulmini torta-torta jonlaridan to‘ygan ikkala qul, nihoyat, o‘z dushmanlarini yo‘qotish payiga tushib, shu maqsad bilan qalloblikda Ko‘nchidan ham oshib tushadigan Agorakrit degan chakana savdo qiluvchi Qazifurush laqabli kimsani topadilar, unga behad-behisob boyliklar, ulug‘ lavozimlar va‘da qilib, buning badaliga qanday yo‘l bilan bo‘lmasin, Demosni o‘ziga moyil qilishni va shu yo‘sin Ko‘nchini siqib chiqarishni talab etadilar. Biroq Qazifurush o‘zini oliy mansablarga nomunosib biladi, chunki nasl-nasabi juda past, buning ustiga maktab ham ko‘rmagan. Demosfen Qazifurushga dalda berib, demagog bo‘lish uchun halol, ilmi bo‘lishning hech qanday zaruriyati yo‘qligini, odamlarga rahbarlik qilishning eng yaxshi usuli g‘irromlik, aldanchilik ekanligini, ularni o‘z tomoniga og‘dirishning eng monand quroli – shirin-shirin so‘zlargapirish, lazzatli taomlarni va‘da qilish ekanligini aytadi. Shu payt ichkaridan Ko‘nchining o‘zi ham chiqib qoladi, Qazifurush uni ko‘rar-ko‘rmas kapalagi uchib qochmoqchi bo‘lib turganida, shovqin-suron bilan yordamga suvoriylar kelib qoladilar. Ular

Jangovar qo'shiq aytib, o'g'ri, fitnagar, yeb to'ymas ajdaho – Kleonni ur-kaltak qilishga da'vat etadilar. Shundan keyin Qazifurush bilan Ko'nchi o'rtasida janjal, jiqillashish, mushtlashish boshlanib ketadi. Bu ur-yiqit to'polonda suvoriylar Qazifurushga yon bosadilar. Shallaqilikda, bezbetlikda o'zining raqibidan ham oshib tushadigan Qazifurush, nihoyat, Ko'nchini yengadi. So'nggi marta ular yana Demosning huzurida uchrashib oldingidan ham battarroq talashadilar, mojaro qiladilar. Yozuvchi g'animlarning dahanaki janglari orqali Kleonning siyosat bobidagi jinoyatlarini, chunonchi, cho'zilib ketgan urushning kulfatlarini, dehqonlarning kafangado bo'lganlarini, ittifoqchilarning haddan tashqari talanganini va hularning natijasida faqatgina Kleonning hamyoni qappayayotganini qattiq qoralaydi. Jiddiy tusdagi siyosiy da'volar bilan boshlangan bu sahna, bora-bora ajoyib kulgili ko'rinish kasb etadi. Raqiblar bir-birlaridan o'tkazib Demosga xushomad qiladilar. Maqtovga, lagabardorlikka laqqa uchadigan ovsar chol, nixoyat, o'zining kechagi arzandasidan yuz o'girib, g'alaba nishonasi o'laroq qo'lidagi uzugini hamda muhrini Agorakritga topshiradi. Asarning xotimasida qazifurush Agorakrit Demosni qaynoq suvda pishirib, sehr yo'li bilan yosh yigitga aylantirib qo'yadi. Haftafahm laqma cholning o'rnini endi hushyor, baquvvat, navqiron egallaydi.

Yuqorida aytganimizdek, «Suvoriylar» komediyasi chindan ham Aristofan asarlari orasida siyosiy jihatdan eng o'tkiridir. Shoir o'zining bu pyesasida Afina quldorlik demokratiyasini, uning idora usulini, ichki va tashqi tartiblarini shafqatsiz ravishda hajv qiladi, ular ustidan qattiq kuladi, bu demokratiyaning rahbari bo'lgan Kleonni tasvirlashda har qanday haqoratli so'zlarni ishlatishdan haylqmaydi. Kleon soddadil xalqning ishonchlariga xiyonat qiladigan va davlat hisobiga hamyonini to'ldirish payida bo'lgan nopok, xaromxo'r bir muttahamdir. Biroq shoir Afina davlat tuzumidan nechog'lik kulmasin, uning tartiblarini qanchalar qoralamasin, biron yerda bu tuzumni tamomila tor-mor keltirish, uning ildiziga bolta urish masalasini qo'ymaydi. Aristofanning birdan-bir maqsadi ana shu tuzumning ba'zi bir kamchiliklarini va kundan-kunga chuqurlashib borayotgan nuqsonlarini bartaraf qilish bo'lgan, xolos. Haqiqatan ham pul munosabatlarining tobora kuchayishi, quldorlikning beto'xtov kengayib borishi, fuqaro orandagi iqtisodiy tengsizlikning kun sayin chuqurlashishi natijasi

o'laroq Afina jamiyati arboblari o'rtasida xushomadgo'ylik, poraxo'rlik, amal orqasida davlat orttirish, xazinani talash kabi yaramas xolatlar juda avj olib ketgan edi. Ijtimoiy hodisalarni chuqur tushunib yetmagan Aristofan, butun yaramasliklarning sababini nobop rahbarlardan ko'rib, o'z satirasining zahrini shularga sochadi va ularning kirdikorlarini fosh qilish orqali aristokrat tuzumini tiklash emas, balki mavjud demokratik idora usulini isloh etishni orzu qiladi.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, asarda Aristofan tomonidan Kleonga berilgan o'taketgan manfiy ta'riflar bilan aslo kelishib bo'lmaydi. Tarixiy manbalarning shahodatiga qaraganda Kleon o'z zamonasining anchagina iste'dodli, serg'ayrat va baobro' davlat arbobi bo'lgan. Bu odam Afina davlatining qudratini oshirish niyatida Spartaga qarshi olib borilayotgan urushni keskin ravishda kuchaytirishga intiladi. Qulchilik jamiyatining savdo va sanoat doiralari manfaati bilan taqozo etilgan bu xildagi bosqinchilik siyosatini shahar aholisining pastki tabaqalari, ko'pdan-ko'p hunarmandlar va, umuman, dengiz hayoti bilan aloqador bo'lgan barcha zahmatkashlar ham qo'llab-quvvatlaganlar. Afina aholisining ana shu sarbast fuqarosi o'rtasida Kleonning shuhrati juda keng yoyilgan edi. Biroq qishloq xo'jaligini vayronlikka sudrab borayotgan bu siyosat dehqon ommasining manfaatlariga tamomila zid bo'lgan. Shu sababli bu sinfnig mafkurachisi Aristofan butun davlat ishlarini urush extiyojlariga moslashtirib, el boshiga mislsiz kulfat va muxtojliklar keltirayotgan Kleonni yurtning ashaddiy dushmani deb biladi va satirasining tig'ini ayamadan unga sanchadi. Umuman aytganda, qadimgi yunon komediyanavislari o'z asarlaridagi personajlarni tarixiy jihatdan to'g'ri tasvirlashni asosiy maqsad qilib qo'ygan emaslar. Ular, avvalo, bu personajlar qiyofasida ma'lum g'oya uchun kurashuvchi kishilarni ko'rib, keyin shu nuqtai nazardan ularga ta'rif berganlar. Binobarin, Kleon tarixiy jihatdan qanchalik ulug' zot bo'lmasin, o'zining bema'ni siyosati bilan vatan boshiga yog'dirgan musibatlarini tufayli Aristofan nazarida hurmatdan qoladi, manfur dushmanga aylanadi.

Aristofan bu asarda suvoriylarni ancha xayrixohlik bilan ta'riflagan, Ko'nchi-Kleonni ag'darishda ularga muxim o'rin ajratgan. Biroq bu bilan yozuvchi zinhor-zinhor demokratiyani tugatib, aristokratiyani tiklash maqsadini ko'zlagan emas. Umuman,

hiz Aristofan asarlarida aristokrat tuzumiga moyillik kayfiyatini ko'rmaymiz. «Suvoriylar»dan ikki yil keyin yozilgan «Bulutlar» komediyasida shoir aksincha, bir aristokrat sayoqtoyni qattiq kulgi qlladi. Binobarin, Kleon kabi qudratli dushmanga qarshi kurashda Aristofan suvoriylardan, ehtimol, vaqtincha ittifoqdosh sifatida foydalangandir, yoinki, xatto, aristokratlarning o'zlari ham bu odamdan dodga kelganlar, demoqchi bo'lgandir.

Aristofanning bizga qadar yetib kelgan asarlarining eng keyingisi bo'lgan «Davlat» (388 yil) komediyasi yana ham afsonaviydir. Xremil degan faqir bir chol dehqon ko'chada keta turib, so'qir odamni uchratib qoladi-da, uning holiga achinib uyiga boshlab keladi. Keyin bilsa, bu – davlat ma'budi Plutos ekan. Plutos ko'r bo'lganligidan odamlarning yaxshi-yomonligini ajratolmasdan to'g'ri kelgan kishining eshigiga kira berarkan. Xremil uni shifoat ma'budi Asklepiy ibodatxonasiga olib borib ko'zini davolatadi. Shundan keyin Xremilning o'zi va uning halol, mehnatkash hamqishloqlari qashshoqlik balosidan qutulib, birdan boyib ketadilar; harom yo'llar bilan davlat orttirgan muttahamlar esa bud-shudlaridan ayrilib, abgor bo'lib qoladilar. Faqirlikda ibodatni kanda qilmagan kechagi dehqonlarning davlatmand bo'lgach, hatto Zevsni ham unutib qo'rganliklari ma'budlar xukmronini g'azabga keltiradi. Juldur-juldur kiyingan, badbashara kampir qiyofasidagi Qashshoqlik ham o'zining necha yillik do'stlari – bechorahol dehqonlardan o'pkalanib, davlatmandlikka qaraganda faqirlikning allaqancha afzalligini turli muqomda maqtaydi. Endilikda baxt-saodatga erishgan chinakam insonlargina-kuduratlarga iltifot qilmasdan, shodiyona qo'shiqlarda davlat ma'budini olqishlab, uning yangi maskani – Akropolga kuzatib ketadilar.

Aristofanning ijodi asosan, salkam o'ttiz yil davom etgan Peloponnes urushi davriga va shu urush oqibatida Afina demokratik davlatining beto'xtov yemirilib, inqirozga tomon ketayotgan paytiga to'g'ri keladi. Shu yillarda haddan ziyod keskinlashib ketgan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy ziddiyatlar, urush hamda tinchlik masalalari, axloq, tarbiya, falsafa va adabiyot muammolari – Aristofan asarlarida o'zining yorqin ifodasini topgan. Bu asarlar baayni o'z zamonasining eng ravshan bir ko'zgusi bo'lganki, Afina jamiyatining turli-tuman tabaqa kishilari – erkaklar va ayollar, arboblar va sarkardalar, adiblar va faylasuflar, dehqonlar va oqsuyaklar, hunarmandlar va qullar –

shu ko'zgudango'yo sizga tikilib turgandek tuyuladi. Aristofan komediyalarining faqat to'rtidan bir qismigina bizga qadar yetib kelgan bo'lsa-da, shular asosida shoirning dunyoqarashlari, san'at va adabiyot haqidagi fikrlari hamda ijodining xususiyatlari to'g'risida qat'iy xulosalar chiqarish mumkin.

Jahon Tinchlik Kengashining tashabbusi bilan butun progressiv insoniyat 1954 yili Aristofanning 2400 yillik yubileyini o'tkazdi. Bu tantana yunon komediyana-visining jahon madaniyatiga qo'shgan hissalarini taqdirlash va tinchlik kuychisi sifatida qilgan xizmatlarini ulug'lash alomati edi.

ELLINIZM DAVRI YUNON ADABIYOTI DAVRNING IJTIMOIIY VA MADANIY AHVOLI

Eramizdan oldingi 336 yilda Makedoniya podshohi Aleksandr Yunon tuprog'ini zabt etib, ellin xalqidan to'plangan kattakon qo'shin bilan Sharq mamlakatlariga qarshi urush boshlaydi va ko'p o'tmay Hindiston chegaralariga qadar cho'zilib borgan bepoyon buyuk o'lkaning yakka-yu yagona hukmroniga aylanadi. Biroq Aleksandr yaratgan ulkan davlat, uning o'limidan so'ng ag'darilib, sarkardaning noiblari o'rtasida boshlangan qonli urushlardan keyin Misr, Suriya, Makedoniya, Pergam kabi yirik-yirik mustaqil davlatlarga va yana birmuncha kichik-kichik podshohlklarga bo'linib ketadi. Bu davlatlarni Aleksandrning qo'mondonlari idora qilganliklari vajidan, ularning hammasini diadoxlar, ya'ni vorislar davlati deb ataganlar. Chunonchi, Misrni Ptolemey Lngu, Suriyani Selevk, Pergamni Attal va qolgan mayda podshohlklarni boshqa sarkardalar bopqarganlar. Yuqorida nomlari zikr qilingan hukmronlarning o'limidan so'ng, ularning taxtlari avlodlariga o'tib, har qaysi mamlakat asrlar davomida shularning xususiy mulklariga aylanib qoladi. Masalan, Ptolemeylar sulolasi Misrda qariyb 300 yil hukmronlik qilgan. Makedoniya taxti atrofida boshlangan tortishuvlar juda uzoqqa cho'zilib, mamlakatgoh Aleksandr urug'lariga, goh uning sarkardalari ko'liga o'tib turadi.

Yunonlar ichki ixtiloflardan foydalanib, o'zlarining eski mustaqilliklarini tiklashga necha bora urinib ko'rgan bo'lsalar ham,

bu yo`lda ko`tarilgan qo`zg`olonlar har safar bostirilib, yunon xalqi muttasil Makedoniyaga qaram bo`lib qoladi.

Ellin hukmronlari o`zlarining saltanatlarini namoyish qilib, inson ko`zini qamashtiradigan haligi koshonalarda bazmlar quradilar, kunlarini ishratda o`tkazadilar. Go`yo ilmu fan, san`at va madaniyatning homiylari ekanliklarini ko`z-ko`z qilish orzusida zamonasining ulamo va hukamolarini, adabiyot va san`at ahllarini saroylariga to`playdilar. Bular esa o`z navbatida valine`matlaridan ko`rgan muruvvatlari badaliga ularning fazilatlarini, qudrat va saltanatlarini doston qiladilar.

Yunon olamida boshlangan ijtimoiy o`zgarishlar va bular natijasida tug`ilgan siyosiy loqaydlik, beparvolik va umidsizlik kayfiyatlari birmuncha falsafiy ta`limotlarning kelib chiqishiga sabab bo`ladi. Mazkur oqimlarning eng muhimlari – kiniklar, stoiklar va epikurchilar falsafasidir.

Ellinizm asrining birmuncha sohalarida ilgarigi davrlarga nisbatan allaqancha oldinga ketganligini ham qayd etib o`tish zarur. Bu taraqqiyotning eng muhim sohasi, umuman, ilmu fanda va ayniqsa, tadqiqot ishlarida erishilgan katta-katta yutuqlar bo`lgan. Yunonlarning ilk bor Sharq madaniyati bilan yaqindan tanishishlari, ularning ongini yana ham kengaytirib, fanning rivojiga kuchli ta`sir ko`rsatadi. Shu davrlarda ijod qilgan olimlardan Evklid, Arximed – matematika ilmini; Aristarx, gipparx-astronomiyani, Eratosfen – geografiyani benihoyat yuksak darajaga ko`tarib, jahon ilm-fanining kelgusi taraqqiyotiga keng yo`l ochadilar. Bulardan tashqari, mexanika, optika meditsina, botanika va yana birmuncha ilmlar sohasida ham yirik-yirik yutuqlarga erishiladi.

Olimlar, shoirlar va san`at ahllarining ishlari uchun qulay sharoitlar tug`dirish maqsadida Misrning dastlabki Ptolemey xoqonlari Aleksandriya shahrida hozirgi zamon fanlar akademiyasiga o`xshagan maxsus muassasa – «muzey», ya`ni muzalar koshonasi ochadilar. Yunonistonning turli yerlaridan chaqirilgan olimlar muzey darsxonalarida lektsiyalar o`qiydilar, laboratoriyalarida har xil tajriba ishlari o`tkazadilar. Muzey qoshidagi kutubxona ayniqsa eng muhim bilim o`chog`i bo`lgan. Shu paytga qadar saqlanib qolgan yunon adabiyotining eng mo`tabar nusxalari mazkur kutubxonaga to`planadi. Qadimgi manbalarning shahodatiga qaraganda,

eramizdan oldingi III asrning o'rtalarida muzey qiroatxonasida yarim millionga yaqin papirus o'ramlari saqlangan.

Ikkinchi asrning boshlarida tashkil etilgan Pergam qiroatxonasining kitob boyliklari ham Aleksandriya kutubxonasinikidan qolishgan emas. Iqtisodiy raqobat orqasida Ptolemeylar hukumati Misrdan Pergamga papirus chiqarishni taqiqlab qo'yganlarida pergamlıklar teridan ishlangan va «pergament» deb ataluvchi maxsus yozuv materiali kashf etadilarki, bu kashfiyot kitob madaniyatini yana ham rivojlantirib yuboradi.

Ellinizm zamonasida ilm-fan, ma'rifat, madaniyat, san'at va adabiyot ishlari tamomila ellin hukmronlari tasarrufida bo'lgan. Aleksandriya muzeyining xodimlari davlatdan maosh olib, maxsus binolarda yashaganlar, kutubxona boshliqlari odat bo'yicha podshohlarning valiahdlariga tarbiyachi bo'lganlar. Shu sababli, bu vazifaga har doim istibdod tuzumiga sodiq odamlar tayinlangan. Ellinizm zamonasida keng yoyilgan falsafiy ta'limotlar Misr hukmronlarining manfaatlariga tamomila zid bo'lganligi vajidan Aleksandriya muzeyida falsafiy bilimlar bilan shug'ullanish qattiq taqiqlangan. Binobarin, Afina shahri hamon yunon olamining falsafiy markazi bo'lib qoladi, yangi-yangi ta'limotlar shu yerda tug'ilib keyin boshqa tomonlarga tarqalar edi.

Ellinizm davlatlaridagi keskin ijtimoiy munosabatlar aksini san'at va adabiyotda yana ham yaqqolroq ko'rish mumkin. Bu davrga kelib adabiyot ham mazmun, ham shakl jihatidan butunlay o'zgarib ketadi. Ilgarigi zamonlarda badiiy ijodda juda muhim o'rin tutgan siyosiy mavzular tamomila yo'qolib yoki sayozlashib, adabiyot saroy hayotini va xoqonlarning fazilatlarini kuylovchi maddohlikka aylanadi, jamiyatdagi aktual ijtimoiy masalalar o'rni oilaviy munosabatlar, turmush ikir-chikirlari, ishq-muhabbat mojarolari, ayrim kishilarning shaxsiy kechirmalari egallaydi, san'at va adabiyotning hamma janrlarida «sof san'at» nazariyasi avj olib, adiblar o'z asarlarini «avom» uchun emas, balki «mo'tabar» zotlarga atab yozadilar. Shu sababli asl san'atkorlik o'rni tumtaroqli so'zlar, jimjimador bezaklar, chinakam mahorat va poetik iste'dod o'rni kitobiy iboralar, olimona fikrlar, mavhum tushunchalar ishg'ol qiladi. Bu davrning ko'pchilik adabiyotshunoslari Aleksandriya muzeyidagi ilmiy ishlar qatori badiiy ijod bilan ham shug'ullanib, she'riyatning yangi janri –

«ilmiy» poeziyani yaratadilar. Bularning asarlari asosan jamiyatning ziyoli kishilari talabiga moslangan bo'lib, bu ahvol adabiyotning xalq manfaatlaridan qanchalik uzoqlashib ketganligini ochiq ko'rsatadi.

«Olim» shoirlar eskitib qolgan qadimgi adabiy janrlarni qayta tiklab, ularni yangi sharoitlarga moslashtirishni ko'zlagan bo'lsalar ham, bu urinishlar muvaffaqiyatli natija bermaydi. Ellinizm davrida, asosan kichik hajmdagi adabiy asarlar: epilliya (kichik doston), elegiya, epigrama va idilliyalar ko'proq avj oladi. Katta shaharlarning jonsarak shovqin-suronlaridan, ig'vo va fitnalaridan tinkasi qurigan inson hayotning g'alvalaridan bosh olib tabiat quchog'iga ketishni va oddiy dehqonlar, soddadil cho'ponlar singari osuda kun kechirishni orzu qilar edilar. Bu kayfiyatlar yangi poetik janr-idilliya hamda bukolika, ya'ni cho'pon poeziyasini tug'diradi. Kundalik hayotdan bu tariqa yuz o'girish – mavjud ijtimoiy tuzumga nisbatan norozilik kayfiyatlarining ifodasi bo'lgan. Umuman aytganda, ellinizm adabiyotining hamma sohalarida siyosiy tematika susayib, qalam ahllarining asosiy diqqati shaxsiy hayot doirasida yashovchi insonning yurak dardlari, sevinch va orzularini tasvirlashga va kitobxon dilida har bir odamga nisbatan mehr-shafqat, muruvvat hislarini uyg'otishga qaratiladi. Bu esa ellinizm adabiyotiga xos insonparvarlik tuyg'ularining in'ikosidir.

Yangi adabiy harakatning shakli ellin davlatining har birida har xil bo'lgan. Masalan, asl Yunoniston, xususan, uning madaniy markazi Afina shahrida eski adabiy an'analar boshqa yerlarga qaraganda uzoqroq davom etadi, zotan birmuncha zaif tusda bo'lsa ham, mazmundorlikka intilish bu yerda kuchliroq edi. Attika davrida ko'rganimizdek, tarixiy va falsafiy proza, ayniqsa, dramaturgiya Afina adabiyotining hamon peshqadam janri bo'lib qoladi. Biroq dramaturgiya sohasida endi katta o'zgarishlar yuz berib, ilgari tragediya va «qadimgi» komediya o'rnini «yangi» komediya egallaydi.

YANGI ATTIKA KOMEDIYASI

Ellinizm davrining jahon adabiyotiga qo'shgan eng muhim hissasi – «yangi» komediyadir. «Yangi» komediya atamasi adabiy iste'molga juda eski zamonlarda kiritilgan bo'lib, ellinizm davrida

paydo bo'lgan komediyaning yangi turini Attika davridagi «qadimgi» komediyadan hamda IV asrdagi «o'rta» komediyadan ajratish maqsadida ishlatilgan. Yunonistonda Makedoniya hukmronligi o'rnatilgandan keyin ellin xalqi mustaqilligining barbod etilishi, o'tmishdagi siyosiy g'oyalarning tobora so'nib borishi va bularning natijasi o'laroq shaxsiy manfaatlarning kuchayishi – «yangi» komediyaning paydo bo'lish jarayonidagi asosiy omillardandir. Evripid tomonidan dramaturgiyaga kiritilgan qator yangiliklar va «o'rta» komediyaning ijodiy usullari esa yangi oqimning shakllanishi va taraqqiy etishida adabiy maktab vazifasini ado etadi.

«Qadimgi» komediyaga va shaxsan Aristofan asarlariga xos bo'lgan afsonaviy holatlarni va siyosiy tanqidni, shuningdek, zamonasining atoqli kishilari shaxsiyatiga daxl silish hodisalarini «yangi» komediyada mutlaqo uchratmaymiz. Ellinizm adabiyotining barcha sohalarida bo'lgani kabi, «yangi» komediya ham, asosan, oddiy tirikchilikda uchraydigan kundalik voqealarni, chunonchi, ishq-muhabbat, oilaviy munosabat masalalarini muhokama qiladi. Aristofan komediyalari aksar Afinaning siyosiy hayotiga doir masalalarga bag'ishlab yozilar, faqatgina shu yerning kishilari uchun tushunarli bo'lar va keyinchalik vaqtlar o'tib, muallifga mavzu bergan voqealar o'zgargach, asarning o'zi ham tez kunda eskirib qolar edi. «Yangi» komediya esa umuminsoniy masalalar haqida hikoya qilar, binobarin, bu masalalar keng tomoshabinlar ommasi tushunchasiga yaqin bo'lib, yangi komediya asarlari sahna hayotining uzoqqa cho'zilishini ta'minlar edi.

Aristofan asarlarida juda muhim o'rin tutgan xor qo'shiqlari «yangi» komediya uchun mutlaqo keraksiz bo'lib qoladi, hatto ko'p o'rinlarda hayotiy voqealarni to'g'ri tasvirlashga xalal ham beradi. Biroq, shunga qaramasdan eski taomilga ko'ra xorni qoldirganlaru, ammo uning vazifasi juda ham torayib ketgan.

«Yangi» komediyaning asosiy mavzui sevgi ekanligini yuqorida aytib o'tgan edik.

Ellinizm davrida ijod qilgan yangi komediyaning vakillari nihoyatda ko'p bo'lgan, biroq shunga qaramay, ularning asarlarida mazmun jihatidan bir-biriga yaqinlik, qahramonlar o'rtasida umumiy o'xshashlik bor. Bu asarlarning deyarli hammasida bosh qahramon rolini ishq dardiga muhtalo bo'lib qolgan yengiltak, maishatparast yoinki odobli, serfikir yigit o'ynaydi, ammo oshiq yigit o'zining

ma'shuqasi bilan topishish yo'lida bir talay qiyinchiliklarga duch keladi: ba'zi asarlarda mahbuba qiz maqtanchoq harbiy kishining asirasi, yana bir xillari-ochko'z va beandisha qo'shmachining cho'risi bo'ladi: ular qizning badaliga juda katta pul so'raydilar. Yigitning otasi badavlat kishi bo'lsa ham, o'g'lining shubhali qiz bilan aloqa tutishini istamasdan, unga aqcha bermaydi. Bunchalik katta mablag'ni to'plashga qurbi yetmagan yigit muhabbat ko'yida og'ir iztiroblar chekadi. Bunday paytlarda oshiq yigitni musibatlardan qutqaruvchi xaloskor vazifasini ularning qullari ado etadilar. Epchil, uddaburon bu qullar turli hiyla-nayranglar bilan yigitlarning otalaridan pul undirib, qo'shmachini laqillatib, butun g'ovlarni bartaraf qiladilar, oshiq-ma'shuqlarni qovushtiradilar. Bordi-yu, yozuvchi o'z asarini faqat sevgining tantanasi bilan emas, balki yoshlarning abadiy xushnudligi bilan tugatishni ko'zlagan bo'lsa, komediya oxirida voqealar bexosdan o'zgarib, cho'ri qiz haqiqatda badavlat va mo'tabar xonadonning farzandi ekanligi, qandaydir sabablar bilan ota-onalari bir mahallar undan ayrilib, dog'u hasratda yurganliklari, o'shandan buyon og'ir mashaqqatlarga qaramay, qiz o'zining iffat-nomusini saqlab qolganligi aniqlanadi, asar hammaning shod-quvonchi, yoshlarning to'y-tomoshasi bilan tugaydi.

Yosh yigitlarning ishqiy sarguzashtlaridagohi ularga parazitlar, ya'ni aldamchi tekintomoqlar hamrohlik qiladilar; xushtordan biron narsa undirish niyatida ular eng razil xushomad, shilqimlik va pastkashliklardan ham qaytmaydilar. Ma'shuqa qizga ham rahnamolik ko'rsatuvchi sirdosh dugonasi, ishongan cho'risi yoki mehribon enagasi bo'ladi. Yangi komediyalarda tez-tez uchrab turadigan qahramonlardan yana biri – maqtanchoq askardir. Ellinizm davridagi uzluksiz urushlar sababidan Yunonistonda va barcha Sharq mamlakatlarida askarlarni yollab ishlatish harakati juda avj olib ketgan edi. Shu urushlarda g'irrom yo'llar bilan boyib ketgan yollanma askarlar o'zlarining bo'lmag'ur qahramonliklari, xushbichimliklari va ayollarni rom qiladigan jozibadorliklari bilan maqtanishni juda yaxshi ko'radilar, shu tariqa quruq kerilish orqasida ko'pincha masxara bo'ladilar. Turli yo'llar bilan yosh qizlarni zo'rlab qo'yish, buning natijasida bolalarini tashlab ketish va keyinchalik qandaydir biron buyum yoki nishona yordami bilan

ularni yana topib olish voqealari ham yangi komediyada juda ko'p uchraydi.

Yangi komediyaning mazmuni va qahramonlari haqida aytilgan bu umumiy xarakteristika, mazkur janrning mavzu jihatidan ancha chegaralanganligini ko'rsatadi. Chindan ham shunday. Biroq bu o'rinda shu narsani qayd etib o'tish lozimki, «yangi» komediyaning xususiyati, faqat uning mazmuni va qahramonlarning bir-birlariga o'xshashliklari bilan emas, balki voqealarni talqin etish, qahramonlarni tavsiflash usullari bilan belgilanadi. Yuqorida aytganimizdek, ellinizm davrida ijtimoiy hayotning so'nishi natijasida, insonning shaxsiy turmushini tasvirlash adabiyotning asosiy mavzui bo'lib qoladi. Shu sababli yangi komediyaning vakillari o'z asarlarida odam bolasining kundalik tirikchilik jarayonidagi oddiy hayotini, shu hayotda uchraydigan turli-tuman toifadagi kishilarning fe'l-atvorini pealistik lavhalarda ko'rsatishga intiladilar. Qahramonlarning yurak dardlari, ruhiy alamlari va psixologik kechirmalarini tasvirlash ham yangi komediyada muhim o'rin tutadi. Binobarin, yangi komediyaga nisbatan «xarakterlar komediyasi» degan iborani qo'llasak, xato qilmagan bo'lamiz.

Asar voqealarini katta san'atkorlik bilan bir-biriga bog'lash, kutilmagan favqulodda hodisalar bilan tomoshabinni mahliyo qilish ham yangi komediya vakillarining dramaturgiyaga qo'shgan muhim hissalaridir. «Yangi» komediya vakillarining eng muhim xususiyatlari shundaki, ular o'z asarlarida insonparvarlik g'oyalarini tashviq etib, jamiyatdagi adolatsizliklarni, chunonchi, tarbiya ishlaridagi kamchiliklarni, oila, ishq-muhabbat sohasidagi eski tushunchalarni, ayollarga nisbatan noo'rin munosabatlarni, qullarni xo'rlash va shuning kabi yana birmuncha yaramas hodisalarni bartaraf qilishga urinadilar.

Ellinizm olamida yangi komediya qariyb ikki yuz yil (eramizdan oldingi IV asrning ikkinchi yarmi, II asrning birinchi yarmi) umr ko'radi. Manbalarning shahodatiga qaraganda, shu davr ichida bu janrda ijod qilgan shoirlarning soni bir yuz oltmish kishidan ortiqroq bo'lgan, ularning ko'pchiligi butun yunon tuprog'i bo'ylab keng shuhrat yoyadi. Shular orasida qadimgilar uchta shoirni: Filemon (taxminan 361-263 yillar), Difil (taxminan 350-263 yillar) va ayniqsa, Menandrni chuqur hurmat bilan tilga oladilar. Biroq shu qadar uzoq umr kechirgan yirik adabiy oqimning

aqalli bitta namunasi arzigudek yaxlit holda bizga qadar yetib kelgan emas. Mavjud parchalar asosida, aqalli biron komediyaning voqealarini bir-biriga bog'lab, uning xususiyatlarini to'la tasavvur qilishning aslo iloji yuq.

Yunon yangi komediyasi vakillarining ijodi va umuman, bu komediyaning xarakteri haqidagi ma'lumotlarni yaqin yillarga qadar biz faqat Rim shoirlari Plavt hamda Terensiy asarlaridan olar edik. Eramizdan oldingi II asrning oxirlarida o'tgan mazkur komediyanavislar Menandr, Filemon va Difilning pyesalarini Rim hayotiga moslashtirib birmuncha asarlar yozganlar. Yangi komediya haqida aytilgan mulohazalarda olimlar faqat shularning asarlariga suyanganlar. 1905 yili Misrda o'tkazilgan arxeologik qazishmalar vaqtida ittifoqo Menandr komediyalarining yaxlit-yaxlit parchalardan iborat papirus qo'lyozmasi topiladi. Qimmatbaho qo'lyozmaning topilishi, umuman, yangi komediyaning xususiyatlarini va shaxsan, uning eng yirik namoyandasi bo'lgan Menandrning ijodini o'rganish borasida birmuncha imkoniyat tug'dirdi. Ammo, shu bilan birga, yangi komediya sohasidagi tadqiqot ishlarida Rim shoirlarining asarlari hamon asosiy manba bo'lib qoladi.

Menandr (taxminan 343-292 yillar) Afina shahrining badavlat xonadonlaridan birida tug'iladi. O'rta komediyaning mashhur vakili Aleksid Menandrning amakisi va shuningdek, adabiy faoliyatga rag'batlantirgan dastlabki ustoz ham bo'lgan. Shoir yoshligida juda porloq falsafiy va ritorik bilim oladi. Zamonasining birmuncha fozil kishilari, masalan, ulug' faylasuf Epikur hamda Aristotelning shogirdi, mashhur mutafakkir olim Feofrast bilan oshnalik qilgan. Erkinlikni har narsadan ortiq ko'rgan Menandr, siyosiy ishlarga aralashmasdan, qizg'in adabiy faoliyatda butun umrini sevimli shahri Afinada o'tkazadi. Ana shu erkinlik ishtiyoqi, tug'ilib o'sgan yurtining mehri tufayli bo'lsa kerak, Menandr Misr podshohi Ptolemeyning Aleksandriyaga chaqirib, necha bora yuborgan takliflarini ham rad qiladi.

Menandr hammasi bo'lib yuzdan ortiqroq komediya yozgan. Shoiring ijodi bilan bir qadar mufassal tanishish uchun «Hakam sudi» komediyasi boshqa asarlarga qaraganda ko'proq imkoniyat beradi, chunki Misrda topilgan qo'lyozmadagi komediyalar orasida yolg'iz ana shu asar birmuncha to'laroq saqlanib qolgandir. Komediyaning qisqacha mazmuni tubandagicha: Xarisiy degan

badavlat bir yigit shaharning yirik boyonlaridan bo'lgan kekxa Smikrinning Pamfila ismli kiziga uylanadi va yosh xotinini qoldirib zarur ish bilan tez kunda uzoq safarga jo'naydi. To'ydan so'ng oradan besh oy o'tar-o'tmas Pamfila tug'ib qo'yadi va o'zining sharmandaligini yashirish maqsadida bolani sirdosh enagasiga topshirib, kishi bilmas o'rmonga tashlab kelishini buyuradi. Xarisiy safardan qaytib kelgach, vafodor quli Onisim oilada bo'lib o'tgan sirlarni xo'jayiniga aytib beradi. Bu xabardan qattiq ozor chekkan Xarisiy xotini bilan birga turishni o'ziga op bilib, qadrdon bir oshnasining uyiga ko'chib ketadi. Bu yerdagabrotonon degango'zal qul qizni katta pul badaliga yollab, alamzadalikdan tun-kunlarini maishatda, mastbozlikda o'tkazadi. Biroq jo'ralari bilan birgalikda quriladigan ulfatchiliklar, yosh kanizakning ashulalari, g'amza va karashmalari Xarisiyning dardlarini tarqatolmaydi: qisqa. vaqt birgalikda yashash davrida ko'nglini chog'lagan, muhabbatini uyg'otgan Pamfila bir nafas ham xayolidan nari ketmaydi: nahotki shu qadar latofatli ma'suma qiz unga bu tariqa razil xiyonatni ravo ko'rsa? Kuyovining maishatbozliklaridan, isrofgarchiliklaridan tashvishlangan Smikrin uni bu tariqa nojo'ya yurish-turishlardan qaytarishga, qizini eridan ajratib o'z uyiga olib ketishga ko'p urinadi; ammo Smikrinning harakatlari biron natija bermaydi. Xafalikdan nima qilishini bilmay qaytib ketayotgan qaynata ittifoqo ko'chada janjallashib turgan ikki qulga duch kelib qoladi. Ma'lum bo'lishicha, bulardan biri – Dav yaqinda o'rmondan ota-onalari tashlab ketgan o'g'il bolani topib olib, uni ikkinchi qul – Siriskka bergan ekan. Keyinchalik Sirisk bola bilan birga Dav anchagina qimmatbaho buyumlarni ham topib olganini eshitib, shularni ham berishni talab qiladi. Chunki bu buyumlar bolaning tarbiyasiga sarflanishi lozim. Bundan tashqari va eng muhimi, chaqaloqning ota-onalari keyinchalik shu buyumlar yordami bilan o'z bolalarini topib olishlari ham mumkin. Har ikkala qul Smikrindan mana shu mojaroni bartaraf etishda hakam bo'lishni iltimos qiladi. Smikrin tashlandi chaqaloqning manfaatlarini himoya qilgan tomonning talablarini o'rinli topib, hamma buyumlarni Siriskka hukm qiladi. Siriek bilan xotini Davdan olgan buyumlarini birma-bir ko'zdan kechirib o'tirganlarida ittifoqo ko'chadan o'tib ketayotgan Onisim shu buyumlar orasida xo'jayinning qimmatbaho uzugini ko'rib qoladi. Bu uzukni qanday qilib tashlandi bola bilan birga topilganligini

o'ylaŭ, turli xayol va shubhalardan boshi qotib turgan Onisim, tasodifangabrotononga duch kelib, uzukni unga ko'rsatadi. Tashlandi bola Xarisiyning o'g'li ekanligigabrotononda hech qanday shubha qolmaydi. Darvoqe, bundan bir yilcha muqaddam, kechasi o'rmonda o'tkaziladigan qizlar bayramida noma'lum yigit bir qizni zo'rlab qo'rganigabrotonon o'z ko'zi bilan ko'rgan edi. O'sha yigit Xarisiyning o'zi emasmikan? Chindan ham Xarisiy qilmishlariga iqrar bo'ladi va o'sha tunda uzugini tushirib qo'rganini aytib, bolani tan oladi. Ammo zo'rlangan qiz kimligini Xarisiy mutlaqo bilmaydi, kechasi yuz bergan yovuzlikdan keyin zor-zor yig'lagan sho'rlik qizning basharasigabrotononning sal-pal esida qolganu, ro'para kelsa, tanib olish uncha qiyin emas! Shu kuni bolani ko'tarib ko'chaga chivdangabrotonon sekin-sekin qadam bosib kelayotgan g'amgin Pamfilani uchratib qolib, darhol uni taniydi: o'rmonda zo'rlangan mazluma qiz shuning o'zginasi edi. Xullas, gabrotononning tashabbusi bilan chalkash muammolar bartaraf qilinib, er-xotin yana topishadilar, oila baxti yana eski holiga qaytadi. Gabrotonon esa bu yaxshiliklari evaziga qullikdan qutulib erkinlikka chiqadi.

Misr qo'l yozmasidagi asarlarning yana biri «Qirqilgan soch» komediyasidir. Uning faqat yarmi saklanib qolgan bo'lsa ham, yetishmagan o'rinlarini, iloji boricha, boshqa manbalardan olingan parchalar bilan to'ldirib, olimlar asarning mazmunini taxminan tiklashga muvassar bo'lganlar. Bu komediyaning voqeasi ham «Hakam sudi» komediyasining voqeasiga bir qadar o'xshashib ketadi.

Polemon degan sarboz yigit ancha vaqtdan beriglikera degan kambag'al qiz bilan birga turadi. Ular bir-birlarini yaxshi ko'radilar, Bir kun Polemon uyiga qaytganida boyvuchcha qo'shni xotin Mirrinaning asrandi o'g'li Mosxion bilanglikeraning o'pishib turganini ko'rib qoladi. Mahbubasining bu tariqa xiyonati va beandishaligidan nafratga kelgan Polemon rashk alamiga chidolmay, qilichi bilan uning sochini qirqib tashlaydi va bundan so'ng bevafo qiz bilan birga turishni istamasdan qishloqqa jo'nab ketadi. Polemonning bu ishiglikera uchun juda og'ir haqorat va sharmandalik edi, chunki sarboz o'zining shu harakati bilan qizni buzuq ayollar qatoriga qo'shib qo'yadi. Polemonning qilmishlaridan qattiq ranjiganglikera, uning uyini tashlab Mirrinanikiga ko'chib

chiqadi va shu yerda panofni topadi. Polemon esa qishloqqa kelib, ma'shuqasidan ko'rgan oqibatsizlik alamiga muttasil ichkilikka berilib, tun-kun maishat qiladi. Biroqglikieranadan qanchalik achchig'lanmasin, yurak dardlarini tarqatishga nechog'li urinmasin, sevimli qizni aslo unutmaydi. Glikieraning so'nggi harakati, ya'ni Polemonni butunlay tashlab ketishi, ayniqsa, barcha iztiroblarining asosiy aybdori bo'lgan raqibi Mosxionning uyida boshpana topishi, oshiq yigitning alamiga yana alam qo'shadi va nihoyat, biroq dardiga chidolmasdanglikeranani zo'r bilan qaytarib kelishga qasd qiladi. Polemonning ulkan oshnasi Patek o'zining bama'ni maslahatlari bilan ishq vasvasasida aqlini yo'qotgan yigitni nojo'ya harakatlardan qaytarib, oshiq-ma'shuqlarni totuvlik bilan yarashtirib qo'yish vazifasini o'zgardaniga oladi. Shu maqsad bilanglikera huzuriga kelgan Patek, qizning o'tmishi haqidagi hikoyalarni eshitib, onasidan qolgan ba'zi buyumlarni ko'rib, glikera bilan Mosxion o'zining bolalari ekanligiga iqror bo'ladi. Bir zamonlar Patek juda badavlat hayot kechirgan bo'lsa ham, to'satdan og'ir falokatga uchrab, buning ustiga endigina egizak bolalardan ko'zi yorigan xotinidan judo bo'lib, abgorlikka tushib qolgan va shu sababli bolalarini ham boqa olishga ko'zi yetmay, ularni o'rmonga tashlab ketgan ekan. Keyinchalik ishlari yana yurishib, ahvoli tuzalib ketgan bo'lsa ham, farzandlari dog'ida kuyib yurar ekan. Ota-bolalarning topishishi bular uchun juda baxtiyor shodlik kuni bo'ladi. Endiglikera Polemonning qonuniy xotini sifatida u bilan yana qovushadi. Polemon bundan buyon sira-sira qo'pollik qilmaslikka, xulqini tuzatishga va'da beradi.

Yuqorida mazmunlari bayon qilingan asarlardan tashqari, Misrda topilgan qo'lyozmada «Qahramon» hamda «Samoslik ayol» degan yana ikki komediya bor. Biroq bu komediyalarning parchalari shu qadar kamki, ularga qarab komediyalarning to'la mazmunini aniqlash ancha qiyinlik tug'diradi.

Biz hikoya qilib o'tgan va nomlarini aytish bilan cheklangan asarlarimiz o'rtasida juda yaqin o'xshashlik bor. Bularning deyarli hammasida faqat uchta motiv takrorlanadi: yashirincha tug'ib qo'yish, bolani tashlab ketish va bu bolalarni biron buyum yordami bilan yana topib olish.

Bu masalalar zohirdan qaraganda qandaydir bosmaqolil bir hodisaga o'xshab ko'rinsa-da, Menandr, aslida ularni turli-tuman

shakllarda beradi: tug'ilgan bolalar ba'zan qonuniy er-xotinlarning farzandlari bo'lib, ular muhtojlikdan chaqaloqni tashlab ketadilar, ba'zan esa bola razil zo'rlikning oqibatida tug'ilgan bo'lib, ona sharmandalikdan qo'rqib o'z bolasini yo'q qiladi. Bundan tashqari, tashlandi bolalarni bizgohi chaqaloqlik vaqtlarida yo bo'lmasa ulg'ayib, voyaga yetib qolgan paytlarida ko'ramiz: shuningdek go'daklar ba'zan yolg'iz, ba'zan egizak bo'ladilar. Binobarin, Menandr asarlarining motivlari bir-biriga yaqin bo'lsa ham, mazmunda, voqealarni talqin qilishda ular o'rtasida juda kattakon tafovut bor. Shuni ham eslatib o'tish lozimki, yangi komediyaning boshqa vakillari ham yuqorida aytib o'tilgan motivlarni turli-tuman variantlarda aytganlar. Biroq, shunga qaramay, Menandr o'zining hamkasblaridan tubdan farq qiladi.

Ellinizm davridagi komediyani shoirlarning bizga qadar yetib kelgan asarlari parchalaridan va qadimgilarning bergan shahodatlaridan ochiq ko'rinib turadiki, bu shoirlarning ko'pchiligi tomoshabinga manzur bo'lish maqsadida o'zlarining butun kuch va e'tiborlarini komediyani tashqi ta'sirchanligiga berganlar. Shu sababdan hayotda bo'lmaydigan sun'iy hodisalar, bir-biriga yopishmagan yasama voqealar, uyatgaplar va bemaza masxarabozliklar bilan tomoshabinni kuldirishga zo'r berish holatlarini ularning asarlarida tez-tez uchratib turamiz.

Menandrga kelganimizda ahvol tamomila boshqacha: shoir avvalo komediyaga faqat tomoshabinni kuldirib, vaqtini chog' qiladigan shunchaki bir masxarabozlik deb emas, balki insonni ma'naviy va axloqiy tomondan tarbiya qiladigan muhim bir vosita deb qaraydi. Binobarin, shoir o'z asarlaridagi hamma voqealarning hayotga monand bo'lishiga, barcha holatlarning to'g'ri va tadriijiy suratda rivojlanib borishiga katta e'tibor beradi. Menandr qo'li bilan yozilgan komediyalarning birontasida siz o'ng'ay usullarga intilish, uyatgaplarni iste'mol qilishga moyillik, tashqi harakatlarga aldanish alomatlarini ko'rmaysiz. Komediyaning tashqi ko'rinishiga sayqal berish emas, balki qahramonlarning ichki dunyosiga chuqurroq kirish, ularning dardu alamlarini, sevinch va shodliklarini to'laroq ochish Menandrni hammadan ko'ra ko'proq qiziqtiradi. Shoirmi o'z zamonasidagi komediyaniyaslardan ajratadigan asosiy tafovut ham ana shundadir. Yangi komediyani ko'pdan-ko'p namoyandalari orasida xarakterlar komediyasini yaratish sharafiga faqatgina

Menandr musharraf bo'lgan. Shoir ba'zi o'rinlarda qahramonlarning ahvol ruhiyasini, rashk va sevgi ehtiroslarini shu qadar fojiali tarzda ko'rsatadiki, natijada asar komediya tusini yo'qotib, hatto tragediyaga ham o'xshashib ketadi. Yuqorida tahlildan o'tkazgan asarlarimizning bosh qahramonlari Xarisiy hamda Polemonlarning firoq ko'yida chekkan azoblari fikrimizning yorqin dalili bo'lishi mumkin.

Yozuvchi Xarisiyning ruhiy alamlarini, ayniqsa, ustalik bilan tasvirlaydi. O'zini odobli, halol va to'g'ri odam deb yurgan Xarisiy, butun sirlari ochilib hamma iztiroblarninggunohkori o'zi ekanligini bilgach, chuqur vijdon qiynog'iga tushadi. Axir, bokira bir qizni yovuzlarcha zo'rlab, uning butun musibatlariga sabab bo'lgani holda, nima vajdan xuddi shundaygunohlar uchun tag'in boshqalarni ayblaydi? Axir, bu – benomuslik, vahshiylik emasmi? Menandr bu o'rinda bir tomondan qahramonning chuqur ruhiy alamlarini ochib tashlasa, ikkinchi tomondan uning yonib aytgan alangali so'zlari orqali erkaklar bilan ayollar o'rtasidagi ma'naviy va axloqiy tengsizlikka qarshi norozilik bildiradi.

Yangi komediyaning barcha vakillari singari Menandr ham o'z asarlarida zamonasining ijtimoiy va siyosiy masalalariga mutlaqo taqilmagan. Biroq, shunga qaramay, shoir bu davrning ilg'or progressiv falsafiy ta'limotlari pozitsiyasida turib hamma komediyalarida nikoh, tarbiya, er-xotinlik, ayollar, qullar va boshqa hayotiy masalalarga doir tamomila yangi fikrlarni aytadiki, bu fikrlar yozuvchining odam bolasiga nisbatan chuqur muhabbat tuyg'ulari bilan yashaganligi va shularning baxt-saodati yo'lida qalam tebratganligini ko'rsatadi; bu esa o'z navbatida Menandr komediyalarining ijtimoiy qimmatini oshiradi va o'sha davr hayotida ularning qanchalik muhim o'rin tutganligidan dalolat beradi. Menandrning komediyalarida qatnashuvchi jafokash qullar hayvon o'rnida jabrlanishlariga, xo'rlik va haqoratlarda yashashlariga qaramay, aql, idrok va ma'naviyat jihatidan ko'p mahal o'zlarining xo'jalaridan yuqori turadilar va fahm-farosatlari, tadbirkorliklari bilan ularni og'ir kulfatlardan qutqaradilar. Sehrli jilvalar va makrihiylalar yo'li bilan erkaklarni buzib, er-xotinlar o'rtasiga ixtilof soluvchi salbiy qahramon sifatida yangi komediyada mustahkam o'rnatilib qolgan satang kanizaklar dilida ham yozuvchi ezgu hislarni topishga harakat qiladi. «Hakam sudi» komediyasida Menandr ana

shunday ayolni, hatto butun boshli bir asarning markaziy qahramoni qilib oladi va uning qiyofasida xotin kishining dilrabo obrazini chizadi. Boshqalarga ro'shnolik tilab jon kuydirgangabrotonon chindan ham naqadar sof, naqadar dildor! Menandrning asarlarida talqin etilgan fikrlarning hammasi, masalan, qullarga xayrixohlik bilan qarash, er-xotinlarni barobar huquqli bo'lishga da'vat etish – antik dunyo kishilarining ko'pchiligi uchun tamomila yangi va ularning tushunchasiga mutlaqo zid fikrlar edi. Shu sababdan bo'lsa kerak, dramatik shoirlarning musobaqasida Menandr birinchi mukofotni olishga kamdan-kam muyassar bo'ladi.

Menandr asarlarining shakl va g'oyalari shu davrning kishilari uchun bir qadar jiddiy va murakkab bo'lganidan, shoir o'z zamondoshlari nazdida unchalik hurmat qozonolmaydi. Faqat keyingi avlodlarga uning san'atiga va hayotni tasvir qilishdagi ajoyib mahoratiga tan berib, yangi komediyaning yirik vakili sifatida ulug'laydilar. «Menandr va hayot, sizlarning qaysi biringiz qaysi biringizga taqlid etasiz?» – deb xitob qiladi Aleksandriyaning mashhur adabiyotshunosi Vizantiyalik Aristofan (eramizdan oldingi III asr). Qadimgilar Menandr asarlarining realistik hayotiy kuchini, xarakterlarni chizishdagi san'atini, she'r to'qishdagi mohirligini, dag'al iboralardan xoli bo'lgan nafis va sof tilini, har bir qahramonning yoshiga, ahvoli ruhiyatiga, kasbi koriga qarabgapirtirish mahoratini, ayniqsa, yuksak qadrlaganlar.

O'rta asrlarda yangi komediyaning namunalari, va shular qatori, Menandrning asarlari butunlay yo'qolib ketgan bo'lsa ham, ularning ulug' taqlidchilari bo'lmish Rim komediyanavislari Plavt hamda Terensiyning asarlari orqali bu yirik adabiy harakat yangi dunyo yevropa dramasiga va hatto butun yevropa adabiyotiga nihoyatda kuchli ta'sir ko'rsatadi. Yirik-yirik yevropa dramaturglari, chunonchi, Shekspir, Molyer, goldoni, Lope de Vega, Lessing, Filding va yana bir qanchalarning asarlari, hattoki ulug' rus dramaturgi Ostrovskiyning komediyalari-ma'lum darajada yangi komediyaning an'analari asosida va xususan, uning buyuk namoyandasi Menandrning ta'sirida yozilgandir.

ALEKSANDRIYA POEZIYASI

Ellinizm poeziyasining ko'zga ko'ringan tipik vakili Kallimaxdir (taxminan 310-240 yillar). Kallimaxning hayotiga doir o'zgina ma'lumotlarga qaraganda, shoir Afrikaning shimoliy qirg'og'idagi Kirena shahrida tug'iladi. Ibtidoiy ma'lumotni o'zining shahrida olib, keyingi tahsilni Afinada tugallagan bo'lsa kerak. Har sohada yuksak bilim orttirgan Kallimaxni Misr podshohi Ptolemey chaqirtirib, Aleksandriya muzeyi qoshidagi kutubxonaga boshliq qilib tayinlaydi. Bu ahvol Kallimaxning saroy doiralari yaqinlashuviga va martabasining ortishiga keng yo'l ochadi. Uning o'zi ham umrbod Misr sultonlarining saltanatini kuylovchi saroy shoiriga aylanadi.

Kallimax nihoyatda sermahsul yozuvchi bo'lgan; qadimgilar bu shoirning sakkiz yuzdan ortiq ilmiy va badiiy asarlar yozganligi haqida ma'lumot beradilar. Shu asarlar orasida «Jadvallar» deb atalgan yirik bibliografik qo'llanma Kallimaxning ilmiy faoliyatida alohida muhim o'rinni egallaydi. 120 jildidan iborat bo'lgan bu tazkirada yozuvchi o'zidan oldin o'tgan olimlar va adiblar to'g'risida ma'lumotlar beradi va asarlarining qisqacha mazmunini bayon qiladi. Adabiyotshunoslik sohasidagi ilmiy-tadqiqot ishlarda Kallimaxning bu asari keyinchalik nihoyatda muhim amaliy va nazariy manba bo'lib xizmat etgan. Kallimax ellinizm zamonasida nihoyatda keng shuhrat yoygan sohib qalamlardan biri bo'lishiga qaramay, adabiy merosining muhim qismlari keyinchalik yo'qolib ketgan. Biroq so'nggi yillarda topilayotgan papirus qo'lyozmalar shoir ijodining xususiyatlarini to'laroq aniqlash imkoniyatini beradi.

Kallimax she'riyatning juda ko'p janrlarida ijod qilgan shoirdir. Uning dovrug'ini ellinizm olamiga birinchi marta keng tarqatgan asar – «Sabablar» to'plami bo'lgan. To'rt jildidan iborat bu to'plamdagi kichik-kichik qissalarda shoir turli-tuman bayramlar va udumlarning kelib chiqishi, shaharlar va ibodatxonalarning barpo etilishi haqidagi rivoyatlarni hikoya qiladi. To'plamdagi asarlar orasida «Akontiy va Kidippa» qissasi qadimgilarni ko'proq maftun etgan. Akontiy degango'zal bir yigit ma'buda Artemida bayramida Kidippa degan sohibjamol qizni uchratib, unga oshiq bo'lib qoladi. Qiz bilan yigit boshqa-boshqa jamoaning kishilari bo'lganliklari uchun, taomilga ko'ra, ularni bir-birlariga nikolash mumkin emas

edi. Shu sababli Akontiy hiyla ishlatishga majbur bo`ladi. U bitta olmaga «Artemida nomiga qasamyod etib aytamanki, albatta Akontiyga tegaman» degan so`zni yozadi-da, bildirmasdan Kidippaning oyog`i ostiga tashlaydi. Qiz olmani olib yozuvni beixtiyor baland ovoz bilan o`qiganida, uning ovozi Artemidaga yetib, qasami qabul bo`ladi. Shu voqeadan so`ng qiz bilan yigit o`z yurtlariga qaytadilar va uzoq vaqt bir-birlarini ko`rmaydilar. Shu orada qizning ota-onalari Kidippani boshqa bir yigitga unashtiradilar. Biroq nikoh arafasida kelinchak bexosdan qattik og`rib qoladi-yu, ota-onalari to`yni orqaga surishga majbur bo`ladilar. Qiz tuzalgach, yana to`y taraddudi boshlanadi. Ammo kelinni bu safar ilgarigidan ham og`irroq kasal yiqitadi. Uchinchi marta ham shu ahvol takrorlangach qizning otasi tashvishlanib, Delfa kohinlariga murojaat qilganida, ular bu sinoatlarning hammasi qasamdan qaytgan qizga ma`budlar tomonidan yuborilgan ofat ekanligini aytadilar. Ma`budlarning izmini buzishdan qo`rqqan ota, shundan so`ng qizini Akontiyga beradi.

«Sabablar» to`plamiga kirgan qissalar orasida ba`zan istibdod tuzumiga chuqur sadoqat ruhi bilan sug`orilgan asarlarni ham uchratamiz. Bu jihatdan «Berenikaning kokili» degan poema juda xarakterlidir. Bu asar yaqin yillarga qadar fakat rim shoiri Katullning tarjimasida ma`lum va mashhur bo`lgan. So`nggi vaqtlarda topilgan parchalar Katull tarjimasining asl nusxaga juda yaqin ekanligini ko`rsatadi. Poemaning yozilish tarixi ham juda qiziq. Ptolemey III Everget Misr taxtiga o`tirganidan keyin sal vaqt o`tar-o`tmaz yosh xotini Berenikani qoldirib urushga jo`naydi. G`amu anduh chekib yolg`iz qolgan malika urush muzaffariyat bilan tugab, eri eson-omon qaytib kelsa, o`z kokilini ma`budlar yo`liga hadya qilishni ko`nglidan o`tkazadi. Ptolemey sog`-salomat safardan kaytgach, Berenika ma`budlar oldida ichgan qasamini bajo keltirib, kokilini mukaddas bir ibodatxonaga nazir qiladi. Ertasi kun Berenikaning kokili ibodatxona mehrobidan yo`qoladi. Saroy munajjimi Konon malikaning ko`ngliga tasalli berish maqsadida, go`yo osmonda yangi yulduz paydo bo`lganini, bu esa, muqarrar, ma`budlar izmi bilan fazoga ko`tarilgan Berenikaning kokili ekanligini aytadi (Mazkur yulduz hamon «Berenikaning kokili» nomi bilan yuritiladi). Saroy shoiri Kallimax shu «voqea»dan foydalanib, malikaning vasfini qilishga oshiqadi. Asar kokilning monologi shaklida yozilgandir. U

malikaning boshidân ayrilib, hijron dardida qolganini, yer yuziga nur sohib falakda yashaganidan ko'ra, yana malikasiga qaytib, uning boshini bezash, husnini barkamol qilish orzusida ekanligini hikoya qiladi.

Kallimax ijodida ma'budlar sha'niga yozilgan qo'shiqlar – gimnlar ham anchagina muhim o'rin tutadi. «Sabablar» to'plamiga kirgan qissalarning bizga qadar faqatgina kichik-kichik parchalari yetib kelgan bo'lsa, shoirning oltita qo'shig'i, deyarli to'la holda saqlanib qolgan. Bular ma'budlardan Zevs, Apollon, Artemida, Demetra hamda Afinaga va bittasi Delos oroliga bag'ishlangandir. Bu qo'shiqlar mazmun va she'riy o'lchov (ularning deyarli hammasigekzametrdagi yozilgan) jihatidangomergimnlariga o'xshab ketsa ham, voqealarni talqin qilishda ulug' shoirning asarlaridan tamomila ajralib turadi. To'g'ri, Kallimaxning qo'shiqlari ham xuddigomer ko'shiqlari singari ma'lum diniy bayram va marosimlarga atalib yozilgan, biroq bu holat ham quruq rasmiyatdan boshqa narsa emas; Kallimax eski mifologik aqidalarni faqatgina urfodat deb tushunadi, xolos, shu sababli uning qo'shiqlarida hech qanday diniy e'tiqodlarga ishonish sezilmaydi. Umuman olganda, Kallimax ham barcha Aleksandriya shoirlari singari mifologik mavzulardan yolg'iz adabiy vosita sifatida foydalanadi va shu mavzular orqali hayotiy voqealarni tasvirlaydi. Binobarin, shoir tasvir qilgan Olimp hukmronlari qiyofasida biz mahobatli ma'bud va ma'budalarni emas, balki yer hayotining ikir-chikir mashmashalari bilan yashaydigan oddiy insonlarni ko'ramiz. Masalan, ma'budlar sha'niga aytilgan madhiyalarning birida Olimp hukmroni Zevs endigina to'qqiz yoshga qadam qo'ygani qizi Artemidani tizzasiga olib o'tiribdi, jajjigina ma'buda otasining soqolini o'ynab, erkanib undan o'yinchoq so'raydi, injiklik qiladi, bijildoq qizchasi bilan bir oz o'ynashib o'tirish Zevsning o'ziga ham yoqadi. Artemidaga qo'shilib boshqa ma'budachalar ham sho'xlik qila boshlaganlarida, ularning onalari – Olimp ma'budalari olabo'ji kikloplarni chaqirib bolalarni qo'rqitadilar, shu payt basharasiga qorakuya surib eshikdangermes kirib keladi, qizchalar bag'ir-bug'ur qilib onalarining pinjiga yashirinadilar. Kallimax shu yerda ma'budlar dargohiga qabul qilingangeraklning yeb to'ymasligini ham mazah qilib o'tadi.

Ellinizm davrida paydo bo'lgan yangi adabiy harakatning bosh rahbari va yirik namoyandasi sifatida Kallimax ijodining xususan muhim ahamiyati bor. Shoir o'zining uzoq yillik adabiy faoliyati davomida poetik mahorat bobidagi eski tushunchalarga qarshi keskin kurash olib boradi. Uning yozuvchilar oldiga qo'ygan talabi, asosan, uch bobdan iborat: kichik hajmdagi asarlarni tashviq etish, chaynalgan siyqa usullardan qochish va mayda detallarga ko'proq e'tibor berishdir. Kallimaxgarchigomer poemalarini rad etmasa ham, «Iliada» hamda «Odissey»ga o'xshash katta asarlar yozishni davom ettirishga qat'iy e'tiroz bildirib, sikl dostonlarni yoqtirmasligini va bu tariqa asarlarni qayta tiriltirish borasidagi urinishlarning hammasi befoyda ekanligini, to'lib-toshib oqadigan, ammo suvi loyqa va iflos yevfrat (Firot) daryosidan ko'ra zilol suvli kichkina ariqchani afzal ko'rganligini; toptalgan keng yo'llardan emas, balki mashhaqqatli bo'lsa ham iz tushmagan so'qmoqlardan borishni ma'qul bilganligini izhor qiladi. Katta epik asarlar yozishni qattiq qoralagan Kallimax, ularning o'rniga kichik dostonlar, ya'ni «epilliylar» yozishni tavsiya etadi va o'zi ham yangi doston shaklining birmuncha namunalari yaratadi. Shu epilliylar orasida eng mashhuri «Gekala» dostoni bo'lgan. Bu asarning syujeti Tezey haqidagi afsonadan olingan. Yosh shahzoda Tezey kechqurun o'z otasi, Afina podshohi Egeyning uyidan chiqib, xatarli safarga – Marafon yerlarini payhon qilib, aholini qirayotgan yirtqich buqani ushlashga jo'naydi. Kechasi hexosdan bo'ron ko'tarilib, sel boshlanganligidan, gekala degan bir kampirning g'aribona kulbasida qo'nishga majbur bo'ladi. Kampir yosh pahlavonni samimiyat bilan qarshi olib, bor-yo'g'ini dasturxonga to'kadi, ertalab Tezey yo'lga otlanganida unga fотиha berib, shikastlanmasdan sog'-salomat qaytib kelsa, ma'budlarga qurbon so'yajagini aytadi. Tezey muvaffaqiyat bilan buqani ushlab uyiga qaytayotganida, yo'lakaygekalaning kulbasiga kiradi. Biroq bu safar Tezey kampirning samimiy chehrasini ko'rishga muyassar bo'lolmasdan, uning o'ligi ustidan chiqib qoladi. Bu musibatdan qattiq qayg'urgan Tezeygekala sharafiga bir buqa so'yib qurbonlik qiladi va har yili kampir xotirasi uchun bayram o'tkazishni taomilga kiritadi.

Bu hikoya Afinada o'tkaziladigan «Geka lisiy» bayramining kelib chiqishini izohlaydigan bir asar bo'lib, o'zining mazmuni va adabiy usuli bilan «Sabablar» to'plamiga kirgan qissalarga o'xshab

ketadi. Poema qadimgi afsonalar mavzuidan olingan eski epik dostonlar shaklida yozilgan bo'lsa ham, hajmi va mazmuni jihatidan ularga sira o'xshamaydi. Chunki asar eposga nisbatan allaqancha kichik, mazmunida esa Tezey haqidagi kattakon mifologik rivoyatning kichkinagina bir voqeasi hikoya qilinadi, xolos. Yozuvchi rasmiy ravishda qadimgi zamon epik dostonlari an'anasini davom ettirib, kitobxonni uzoq o'tmishdagi mifologik zamonlarga ergashtirib ketgandek bo'lib ko'rinsa ham, aslida biz afsonaviy qahramonlar qiyofasida shoirning o'z zamonasidagi kishilarning qiyofasi va ahvol-ruhiyasini ko'ramiz. Shunisi xarakterliki, Kallimax ham barcha ellinizm shoirlari singari kitobxonning diqqatini muttasil asarning bosh qahramoniga bog'lab qo'ymasdan, bayonot davomida uzoq-uzoq chekinishlar yasab, hayotiy detallarni – uyg'onib kelayotgan shaharning g'ovur-g'uvurlarini, uy anjomlari, taom tayyorlash taraddudini, ikkinchi darajali qahramonlarni, shuningdek, ba'zi bir qo'shimcha voqealarni ham tasvirlaydi.

Biz Kallimaxning deyarli hamma asarlarida she'riyatning tashqi tomondan nafis bo'lishiga ortiq darajada e'tibor bergan nodir va noyob san'atkor mehnatining mevalarini ko'ramiz. Misralarning rango-rangligi, o'ynoqiligi, silliqiligi, kichkinagina voqealarni ajoyib ustalik bilan hikoya qilish mahorati bobida ellinizm davrining unchamuncha shoirlari Kallimax bilan tenglasha olmaydilar. U daqiqa sayin bayonotning ohangini o'zgartirib, oddiy iboralardan kinoya, jiddiy tavsifdan hazil-mutoyibaga, shodlikdan g'azabga ko'chib turadi. Kallimax hatto asarning voqeasini ham turli-tuman shakllarda bayon etadi. «Sabablar» to'plamidagi qissalarni shoirgoho o'zining tushidagelikon tog'ining muzalari bilan bo'lgan suhbat tarzida, goho biron bazmgohda chetdan kelgan sayyoh bilan dilkashlik qilib o'tirganida o'shandan eshitgan voqealari shaklida beradi. Xullas, bayonot davomida shoiming o'zi ham voqealarga aralashib, ayrim masalalarga qanday qaraganligini izhor etib boradi, bu esa voqeaning jonli bo'lishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Kallimaxning deyarli hamma asarlari, Aleksandriya poeziyasining boshqa shoirlari asarlarida bo'lgani kabi, olimona iboralar bilan to'lib toshgandir. Bu holat aniq ko'rsatadiki, shoir o'z ijodini bevosita yuqori saroy ahllari talablariga moslashtirgandir.

Kallimaxning o'z zamondoshlariga, antik dunyoda o'tgan ke-
yingi nasllarga va ayniqsa, rim shoirlari Katull, Propersiy hamda
Ovidiyga ta'siri juda kuchli bo'lgan.

Bu davrdagomer poemasi shaklida kattakon epik dostonlar
yozishga moyillik ham seziladi. Mazkur janrda ijod qilgan ko'pgina
adiblar orasida eng mashhuri Rodoslik Apolloniydir (taxminan 295-
215 yillar). Apolloniy Aleksandriya shahrida tug'ilib, Kallimaxning
iste'dodli shogirdi sifatida shu yerda tahsil ko'radi, bir necha vaqt
Aleksandriya kutubxonasiga rahbarlik qiladi, shahzoda Ptolemey
Livergyotning tarbiyachisi bo'ladi. Apolloniy ham o'zining ustoz
singari ilmiy ishlar qatori poeziya bilan ham shug'ullanadi. Shoirga
shuhrat keltirgan yirik asari – «Argonavtika» poemasidir. Asar
atrofida ko'tarilgan qizg'in munozaralar va bu munozaralarda
Kallimaxning muallifga qattiq qarshi chiqishi natijasida Apolloniy
Aleksandriyani tashlab, Rodos oroliga ko'chib ketadi, umrining
oxiriga qadar hurmat va ehtirom bilan shu yerda yashaydi. Rodos
aholisiga bo'lgan samimiy ehtirom tufayli shoir orol nomini o'ziga
laqab qilib oladi.

Poema Yunon pahlavoni Yazonning Kolxidaga borib oltin
junli qo'chqor terisini olib kelishi, u yerda malika Medeyaning
Yazonga oshiq bo'lib qolishi haqidagi afsona mavzuida yozilgan.
«Argonavtika» poemasida muallifning qadimgi jangnomalarga taqlid
etganligi, masalan, epik dostonlarning she'riy vaznigekzametrdan
hamda epitet, tashbih va, hatto, takrorlardan keng foydalanganligi
ko'zga ochiq tashlanib turadi. Biroq, shunga qaramay, davrning
taqozosi va yangi zamon adabiyotining talablariga ko'ra, asar
tamomila boshqa bir usulda yozilgandir. Avvalo poema hajm
jihatidagomer dostonlariga nisbatan ancha kichkina bo'lib, aqalli
«Odiseya» ning yarmisicha ham kelmaydi. Afsonaviy
qahramonlarni ta'rif qilishdagomerga xos soddalik va samimiyligni
«Argonavtika» poemasida ko'rmaymiz. Asarda chinakam badiiy
lavhalar o'rini ko'proq olimona mushohadalar egallagan. Shoir,
hatto, ortiq darajada ezmalik qilibgeografik tushunchalar, mifologik
voqealar, ba'zi bir rasm-rusum va bayramlarga uzundan-uzoq tafsir
beradi, bu esa kitobxonning fikrini tarqatib, asarning qimmatiga
ancha putur yetkazadi. Lekin shoir bayonotni ajoyib manzaralar,
chiroyli tashbihlar bilan boyitish qobiliyatidan ham mahrum emas.
Xuddi Kallimax singari Apolloniy ham mifologik obrazlarga zamona

nuqtai nazaridan yondashiḃ, ularga diniy e'tiqod yuzasidan emas, balki eskidan saqlanib qolgan va endilikda faqat adabiy an'anaga aylanib ketgan bir vosita, deb qaraydi. Bu jihatdan poemaning III jildida Olimp tog'ining uchta ma'budasi o'rtalarida bo'lib o'tgan suhbatni tasvirlash xarakterlidir.

Gera bilan Afina Afroditaning huzuriga kelib, Yazonga nisbatan Medeyaning dilida muhabbat uyg'otishni o'z o'gli Erotdan iltimos qilishini so'raydilar. Afrodita singari yengiltak ma'budga iltimos bilan kelish, mag'rur ma'budalarni, ayniqsa bokira Afinani birmuncha xijolat qiladi. Sevgi ma'budasi esa o'g'lining zumrashligini, onaning so'zlarini nazar-pisand qilmasligini aytib, gera bilan Afinaga zorlanadi. Shu payt Erot o'zining tengdoshiganimed bilan baqay o'ynab, g'irrom yo'llar bilan uni yutib turgan edi. Uyinga qiziqib ketgan Erot injiqlik qilib, onasininggaplariga quloq solmaydi. Afrodita o'g'lini aldab-suldab, Zevs bola-Yaigida o'ynaydigan ajoyib koptokni unga olib berishni va'da qiladi. Shundan keyin Erot baqaylarini sanab, onasining etagiga tashlaydi-da, iltimosni bajarish uchun uchib ketadi.

Bu asardagi chinakam hayotiy lavhalar, qahramonlarning xatti-harakatlarigomer poemalarida tasvirlanadigan ilohiy qahramonlarga sira o'xshamaydi. Asarning shu bobini o'qirkansiz, xayolingizga Olimp tog'ining ulug'vor ma'budalari va bequsur Erot emas, balki yer hayotining kundalik sevinch va tashvishlari bilan yashaydigan oddiy xonadonninggalvalari, uch-to'rtta xotinning birga to'planib, ro'zgor va o'zlarining g'am-g'ussalari haqida kuydi-pishdi bo'lib suhbatlashib turganlari va erkatoy bir bolaning tantiqliklari keladi.

Poemada yuksak badiiy mahorat va chuqur ruhiy tasvirlarda bayon etilgan voqea, shubhasiz, Medeyaning Yazonga bo'lgan muhabbatidir. Biz Apolloniya qadar yunon epik dostonlarida sevgi ehtiroslarini tasvirlagan bironta asarni ko'rmaymiz. «Argonavtika»ning avtori esa odam bolasining shu hissiyotini o'z asarining asosiy mavzui qilib olgan. Biroq sevgini tasvirlashda Apolloniy Aleksandriyaning jamiki shoirlaridan ajralib turadi. Ularning asarlarida muhabbat tushunchasi bir ko'rishda, to'satdan hosil bo'ladigan sezgi tarzida tavsif qilinar edi. To'g'ri, Apolloniy ham sevgining bosh sababchisi qilib Erotni ko'rsatadi, biroq bu holat eski an'analarning shoir ijodida saqlanib qolgan yol'iz poetik

ifodasi, xolos. Biz uchun qizig'i shundaki, Medeyaning qalbida uyg'ongan muhabbat tuyg'ularining keyinchalik tobora kuchayib, qarama-qarshi ehtiroslar qarshisidagoh so'nib, goh yana alanga olib borishini yozuvchi Aleksandriya shoirlarining biron-tasiga muyassar bo'lmagan nodir san'atkorlik bilan tasvirlaydi. Medeya chetdan kelgan xushbichim, pahlavon yigitni birinchi marta ko'rganida noaniq sezgilar uning dilini bir oz bezovta qiladi; qiz Yazonni o'ziga nomunosib bilib, bu sezgilarni shunchaki o'tkinchi bir qiziqish deb tushunadi. Biroq hayolini o'g'irlab, halovatini buzgan yigit ko'z oldidan sira nari ketmaydi, hatto tushida ham Yazonni ko'rib, shirin orzular zavqida betoqat bo'ladi. Yo'q, a'zoyi badanini o'rtab, ko'nglini vayron qilayotgan bu alamlar yengil-elpi bir havas emas, balki chinakam muhabbat ekan! Endi u nima qilsin? Yovuz niyat bilan begona yurtdan kelgan kishini sevish, unga yordam ko'rsatish jinoyat emasmi, axir? Bordi-yu, Yazon halok bo'lsa-chi, o'shanda ayriliq dardini ko'tarolmay o'zining hayotini ham barbod etmaydimi, yo bo'lmasa zahar ichib o'lsamikan?

Medeyaning qalbini alg'ov-dalg'ov qilib yuborgan sevgi ehtirosining bu tariqa rivojlanib borishini shu qadar noyob ustalik bilan tasvirlash – muhabbat tuyg'ularini psixologik tomondan tahlil qilish borasida uchraydigan eng birinchi urinishdir. Jahon adabiyoti uchun «Argonavtika» dostonining asosiy mohiyati ham ana shunda.

Kichik hajmdagi poetik asarlarni targ'ib qilgan Aleksandriya shoirlari orasida eng mashhuri va iste'dodligi Feokritdir. Uning hayotiga doir ma'lumotlar juda oz. Shoir eramizdan oldingi 300-250 yillar o'rtasida yashagan bo'lsa kerak, deb taxmin qilinadi. Feokritning tug'ilgan yeri Sisiliyadagi Sirakuz shahri bo'lsa ham, adabiy faoliyati ellinizm olamining turli yerlarida va ijodining enggullagan davri Aleksandriyada, Kallimaxguruhiga mansub shoirlar doirasida o'tadi.

Ellinizm adabiyoti yaratgan butun yangiliklar – tabiat zavqi, sevgi ehtiroslarini kuylash, insonning shaxsiy hayotiga, ayniqsa oddiy kishilarning turmushiga ko'proq qiziqish, mayda detallarga e'tibor berish, umuman, she'rninggo'zal va nafis bo'lishiga intilish – hamma Aleksandriya shoirlariga qaraganda Feokrit ijodida yorqinroq ifoda etilgandir.

Ellinizm olamida Feokrit she'rlarining juda keng tarqalganligi to'g'risida anchagina ma'lumotlar bor. Biroq shoirning nihoyatda

boy va rango-rang adabiy merosidan bizga qadar atigi kichik bir to'plam yetib kelgan, xolos. «Idilliyalar» deb atalgan bu to'plamga hammasi bo'lib o'ttizta she'r, yigirma beshta epigrama kiradi. «Idilliya» atamasi yunon tilidagi eidos (ko'rinish, manzara) so'zining kichraytirilgan *eidyllion* formasidan olingan bo'lib, «kichkina manzaralar», «kichkina ko'rinishlar» ma'nosini anglatadi. Keyinchalik bu so'zga yangi ma'no berilib, tashvishlardan xoli bo'lgan osoyishta oddiy hayotni tasvirlovchi asarlarni «Idilliya» deb yuritish qoidaga kirib ketadi. Mazkur atamaning adabiyotga kirib kelishi va uning hayotda mustahkam o'rinish qolishining asosiy sababkori, shubhasiz, Feokritning to'plami bo'lgan, chunki bu to'plamdagi she'rlarning ko'pchiligi shunday sokin hayotni tasvirlaydigan asarlardir.

Feokritning idilliyalari mazmun jihatidan juda xilma-xil. Shoir ijodining shakl va mazmun boyligi bizga qadar yetib kelgan she'rlarda ham aniq ko'rinish turadi. Ana shu rango-rang she'rlar orasida eng muhim o'rinni «bukolikalar», ya'ni cho'ponlar qo'shigi (dikolos – podachi) deb ataluvchi idilliyalar egallaydi. Bukolika qo'shiqlari yunon folklorida uchraydigan janrlardan biridir. Manbalarda aytilishiga qaraganda, chorvachilik bilan bog'liq bo'lgan har xil tadbir-choralar, rasm va udumlar paytida, masalan, hayvonlar ma'budasi Artemidaning bayramlari, ko'klamda podani dalaga haydash yoki qishda qo'tonga qamash munosabatlari bilan Yunonistonda maxsus marosimlar o'tkazilar, bu marosimlarda cho'ponlar nag'ma chalib, o'yin tushib, bir-birlari bilan basma-basiga qo'shiq aytishib, vaqtichog'lik qilishar edi. Bukolika qo'shiqlari, asosan, ishq va hijron haqida hikoya qiladi.

Folklor adabiyotining mazkur janri o'zining shakli hamda mazmuni bilan Aleksandriya shoirlarining tabiatiga va, shular jumlasida, Feokritning didiga juda yaqin bo'lganligi vajidan, ular bu janrdan keng miqyosda foydalanganlar. Bu davrdagi katta-katta shaharlarning g'ovur-g'uvurlari, fitna va g'alvalari odam bolasining tinka-madorini quritib, shu hayotdan qochish va shirin xayollar osmonida yashash, yo bo'lmasa, musaffo tabiat bag'rida oddiy va sodda cho'ponlar singari beg'alva, betashvish umr kechirish kayfiyatlarini uyg'otar edi. Ellinizm olamida shahar bilan qishloq o'rtasidagi munosabatlarning haddan tashqari keskinlashib ketishi natijasida ro'y bergan ana shunday ruhiy parokandalik holatlarini

l'foda etishda adabiyotning boshqa turlariga qaraganda ko'proq qo'l keladigan janri bukolikalar bo'lgan.

Feokritning bukolikalari, asosan, cho'ponlar o'rtasidagi suhbatlar, dahanaki janglar, basma-basiga aytiladigan qo'shiqlar, sevgi nolalari, afsonaviy cho'ponlar haqidagi navolar tarzida yozilgandir. Hayotda uchraydigan oddiy cho'ponlardan qiyos etilgan bu qahramonlarni shoir beg'araz kulgi va hazil-istehzo bilan tasvirlaydi. Masalan, III idilliyada xunuk, tentaknamo bir cho'pon yigit o'zining sevgisini izhor qilib, Amarillida degango'zal cho'pon qiz sha'niga qo'shiq aytadi, sitamgar ma'shuqaning istig'nolaridan toqati toq bo'lgan yigit hatto o'zini o'ldirmoqchi ham bo'ladi; IV idilliyada bir to'da cho'ponlarning podalar to'g'risida va o'tgan-ketganlar haqida hangomalashib o'tirganlari tasvirlanadi; V idilliyada bir-birini yoktirmagan yosh cho'pon bilan kekxa cho'pon uchrashib qolib, oralaridan achchiq-tizziq ran qochadi; keyin janjal qasdma-qasdlikka aytilgan qo'shiq bilan tugaydi. Shoirning istehzoli kulgisini XI idilliyada juda aniq sezish mumkin. Bu idilliyaning qahramoni – badbashara kiklop Polifem parizodgalateyaning sevgisiga muhtalo bo'lib qolgan. Firoq o'tida kuygan kiklop o'z mahbubasining vasfini kuylab dengiz bo'yida ashula aytish bilan ko'nglini bo'shatadi. Badburush odamxo'rning ishq kuyida fig'on chekish, albatta, kitobxonga juda g'alati tuyuladigan bir holdir. Biroq yozuvchi qahramonning raftoriga monand shunday tavsiflarni topadiki, siz asarni o'qir ekansiz, bu maxluqning nolalari chindan ham uning yurak dardlarining sadosi ekanligiga aslo shubha qilmaysiz.

Cho'ponlarning kundalik oddiy hayotidan olinib yozilgan bu toifa istehzoli idilliyalar bilan bir qatorda, mifologik afsonalardan ko'chirilgan mungli qo'shiqlar ham Feokrit ijodida muhim o'rin tutadi. Shu mazmundagi she'rlarning eng ajoyib namunasi sifatida «Farsis» deb ataluvchi birinchi idilliyaning ko'rsatishimiz mumkin. Farsis degan cho'pon yigit bir echkiboqar bilan uchrashib qolib, undan nay chalib berishini so'raydi. Echkiboqar tush paytida nay chalib, ovdan keyin orom olib yotgan o'rmonlar ma'budi va podachilar homiysi Panni bezovta qilishdan qo'rqib, Farsisning iltimosini qaytaradi va uning o'zidan ishq dardiga uchragan, ammo undan yengilishni istamasdan o'limga rozi bo'lgan podachi Dafnis haqidagi qo'shiqni kuylab berishini o'tinadi. Farsis nihoyat Dafnis

haqidagi g'amgin ko'shiqni boshlaydi. Xushnavo cho'ponning o'lim yostig'ida yotganini eshitgan jamiki hayvonlar: qashqirlar, bo'rilar, yo'lbars va qoplonlar uning boshiga kelib qon-qon yig'laydilar. Buqa va novvoslar, sigir va g'unajinlar, echki va qo'ylar sevimli cho'ponning oyoqlariga surkanib fig'on qiladilar. Afrodita Dafnisning qoshiga kelib, muhabbatni rad qilganligi uchun undan qattiq o'pkalanadi. Dafnis sevgi ma'budasiga achchiq-achchiqqaplar aytib, shartta yuzini o'girib oladi va, nihoyat, tog'lar, daryolar, o'rmonlar va barcha jonivorlar bilan vidolashib, xushnavoz nayini cho'ponlar rahnamosi Panga vasiyat qilib, dunyodan o'tadi.

Feokritning to'plamidagi she'rlar ichida shahar fuqarosining o'rtamiyona tabaqalariga mansub kishilar haqida hikoya qiluvchi asarlar ham bor. Shu toifa asarlar qatoriga kiradigan «Afsungar» idilliyasi o'zining pealistik mazmuni va ajoyib badiiygo'zalligi bilan shoirning boshqa asarlaridan tamomila ajralib turadi. Asarning asosiy maqsadi – firoq ko'yida vayron bo'lgan dilning alamlarini ko'rsatishdir. Bir necha kun bo'ladiki, Semefa degan soddagina yosh qiz o'z yoridan ayrilib qolgan: hijron dardida halovatini yo'qotgan ma'shuqa bevafo yigitni yana o'ziga rom qilish maqsadida tun kechasi kanizagi bilan birgalikda qaytariq qilib o'tiribdi, amal qilingangiyohlarni sevganining ostonasiga sochib kelish uchun kanizakni yuboradi-da, keyin yolg'iz o'zi yorning sitamlari, mash'um sevgining dog'u hasratlarini aytib, afsun ma'budasi oyga nola qiladi. Ishq dardiga muhtalo bo'lgan ayol kishining ruhiy holatlarini bu tariqa ustalik bilan tasvirlash – yunon adabiyotida kamdan-kam uchraydigan bir hodisadir, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Shahar hayotiga bag'ishlangan asarlar orasida eng mashhuri – «Sirakuzlik xotinlar yoki Adonis bayramidagi ayollar» idilliyasidir. Ajoyib realistik kuch va noyob yumor bilan yozilgan bu asar ham bamisoli kundalik oddiy hayot voqealaridan olingan yorqin bir lavhaga o'xshaydi. Asarning bosh qahramonlari sirakuzlikgorgo hamda Praksinoya degan ikki ayoldir. Ko'pdan beri Aleksandriyada yashovchi hamshahar dugonalar shu kuni saroyda o'tkaziladigan Adonis bayramiga birgalashib borishga va'dalashganlar. Bular Praksinoyaning uyida uchrashadilar. Hali otlanib ulgurmagan Praksinoya bilangorgo o'rtalarida valdirvoqi suhbat, erlari haqida shikvagaplar boshlanadi. Keyin Praksinoya bo'lar-bo'lmasga tajanglik silib, cho'ri qizning yordamida yuz-qo'lini yuvadi,

kiyimlarini kiyadi, gorgo uning yangi ko'ylagiga suqlanib qaraydi, qanchaga olganini surishtiradi. Ular nihoyat ko'chaga chiqadilar. Tirband odamlar orasidan o'tishar ekan, birovni turtib, birovni urishib, otlardan jonsarak bo'lib, yo'lakay bir nafas ham valdirashdan to'xtamasdan arang katta yo'lga chiqib oladilar. Saroyning serhasham zebu ziynatlari, Adonisning surati ularni hayratda qoldiradi, tillarini yana biyron qiladi. Bir mahal mashhur ashulachi ayolning Adonis sha'niga aytgan yoqimli ashulasi eshilib qoladi. Shu paytgorgo injiq erining nonushta qilmaganini, hoynahoy, hozir diqqat bo'lib o'tirganini qo'qqisdan eslaydi-da, uygaqaytishga shoshiladi.

Kitobxon bu asarni o'qir ekan, qahramonlarning har bir so'zi qulog'iga eshiltilgandek, har bir harakati ko'ziga ko'ringandek va o'zi ham shu sergap xotinlarga hamroh bo'lib kattakon shaharning olag'ovur bayram ko'chalarida kezgandek bo'ladi; yozuvchi qahramonlarni tasvirlaganida mo'tadillikka rioya qilib ularning ezmaliqini ortiqcha oshirib yubormaydi, kitobxonga manzur bo'lishni o'ylab, yumor bobida uncha saxiylik qilmaydi. Shu sababli kitobxon nazarida kundalik hayot voqealari qog'oz betiga aynan ko'chirilgandek tuyuladi.

Feokritga shuhrat keltirgan asarlar, asosan, yuqorida ko'rganlarimiz toifasidagi she'rlar bo'lgan. Uning to'plamida Kallimaxning epilliyalariga o'xshagan kichkina epik dostonlar, epigrammalar, podshohlarga atab yozilgan martov qo'shiqlari ham bor. Ammo bular bukolika hamda mamlarga qaraganda ancha zaifdir. Masalan, Ptolemeyga bag'ishlangan she'rda shoirning ijodiga xos samimiylilik, beg'uborlik mutlaqo ko'rinmaydi; avvalo asar benihoyat cho'zilib ketgan, mifologik obrazlar haddan tashqari ko'p ishlatiladi, shoirning hukmronlarga xushomad qilgani, mutavozelik ko'rsatgani har misrada sezilib turadi.

Feokritning shoirlik talanti nihoyatda boy va rango-rang bo'lgan. U ham o'z zamonasining shoirlari singari davrning ijtimoiy va siyosiy masalalariga juda kam taqilsa-da, poetik mahorat bobida ularning hammasidan yuqori turadi. Feokrit ijodining asosiy xususiyati hammadan burun turli-tuman adabiy usullardan g'oyat darajada ustalik bilan foydalanishidir. Shoir dialog to'qishda ham, lirik qo'shiqlar yaratishda ham, muallif nomidan yoki asarning biron qahramoni tilidan hikoya qilishda ham, tabiat manzaralarini

tasvirlashda ham bir tekisda mohir, bir tekisda ulug`vor; nihoyat, o`z nomidan bir og`iz ham so`z aytmasdan, qahramonlarnigapirtirish orqali, ularning tabiatini ochish borasida, ayniqsa, juda usta, juda omildir.

Xalq og`zida aytilib yuriladigan cho`ponlar qo`shig`ini yuksak badiiy darajaga ko`tarib, alohida janr sifatida adabiyotga kiritgan kishi Feokrit bo`lgan. Uning asarlari keyingi shoirlarga (Vergiliy) kuchli ta`sir ko`rsatadi va o`zi ham shu oqimning eng birinchi yirik namoyandasi sifatida jahon adabiyotida abadiy qoladi.

Ellinizm olamida keng tarqalgan she`riy adabiyot janrlaridan yana biri mimlardir. Mimlar aslida xalq ijodiga mansub kichkina dramatik sahnalardan iborat janr bo`lib, taxminan muqallid (taqlid qilish) degan ma`noni anglatadi. Bu davrlarda adabiyot oldiga qo`yilgan yangi vazifalar, ya`ni hayotni to`g`ri va haqqoniy tasvirlash, odamlarni kun sayin bo`lib turadigan oddiy tirikchilik jarayonida ko`rsatish talablari, xalq adabiyotining eng qadimgi turlaridan bo`lgan mim janrini qayta ishlash, uni badiiy jihatdan rivojlantirish ishtiyoqini tug`diradi. Mimlar dramatik asarlar singari dialoglar shaklida yozilgan bo`lsalar ham, ularni faqat sahnada emas, balki ko`cha maydonlarida, bazmgohlarda, to`y-hashamlarda ham ko`rsatish mumkin bo`lgan. Mimlarni ijro etuvchi aktyorlar, odatda, niqobsiz o`ynaganlar, chunki ularning asosiy vazifasi yuz va boshqa a`zolarining harakati, so`z vositasi bilan biron narsaga yoki biron kimsaga taqlid qilib uning qilig`ini ko`rsatish, odamlarni kuldirishdan iborat edi. Mimlar shakl jihatidan asosan personajlarning suhbatlari, ashula va o`yin tarzida bajarilib, ularning mazmunida mifologik qahramonlarning sarguzashtlari, atoqli tragediyanavis hamda komediya yozuvchi shoirlarning asarlari, oddiy hayotdan olingan qiziq voqealar va turmushda uchraydigan turli-tuman kishilarning xulqlari kulgi qilinadi. Qisqasi, shakl va mazmun jihatidan nihoyatda rango-rang bo`lgan mimlar, antik dunyoda hozirgi zamon ma`nosidagi estrada tomoshalari o`rnida xizmat qilganlar.

Mim janrining tug`ilish tarixi juda qorong`idir. Eramizdan oldingi V asrda sirakuz shoiri Sofron adabiyotning shu yangi turini yaratganligi va o`zining asarlari bilan keng shuhrat qozonganligi to`g`risida ma`lumotlar bor. IV-III asrlarda adabiyotning bu shakli

badiiy ijodning eng ko'p tarqalgan janrlaridan biri bo'lib, ellinizm poeziyasining yirik vakili Feokritning ijodiga ham ta'sir etadi.

1891 yili Misrda topilgan qo'lyozma mimlar haqidagi tasavvurimizii bir qadar kengaytirish imkoniyatini berdi. Bu qo'l yozmadagi sakkizta mimning avtorigerod degan shoir bo'lgan. Uning asarlari o'z zamonasida anchagina keng tarqalgan bo'lsa ham, shoirming hayotiga doir hech qanday ma'lumot saqlanib qolgan emasgerodning asarlaridagi ba'zi ma'lumotlarga ko'ra shoirming eramizdan oldingi III asr o'rtalarida yashab, ijod qilganini aniqlaymiz.

Gerod o'zining kichik dramatik parchalardan iborat she'riy asarlarida, asosan, shahar hayotiga doir kundalik voqealarni tasvir qiladi. Masalan, «Qo'shmachi» deb nom berilgan birinchi mimning qahramoni qiyofasida ellinizm olamining tipik vakili – qo'shmachi kampirning yorqin basharasini ko'ramiz. Bir qancha vaqt bo'ladiki, Metrixa degan xushbichim yosh ayolning o'ynashi Mandris uzoq safarga jo'nab ketgan. O'shandan beri yorini sog'inib, uning yo'liga ko'z tikib o'tirgan ma'shuqaning uyiga, ittifoqo, gillida degan qo'shmachi kampir kirib keladi. Mo'ltoni kampir Metrixa bilan apoq-chapoq ko'rishib, yasama samimiyat bilan uning hol-ahvolini so'ragach, suhbat orasida erkaklarning vafosizligi haqidagi uzundan-uzoq daromaddan so'ng xotin kishi husnga to'lganida umrni bekorga o'tkazmasdan, behudaga o'zini so'ldirmasdan, ishrat surib qolgani g'animat ekanliginigapga qistirma qiladi-da, suhbatning oxirida, go'yo Metrixaning ko'yida kuyib, devona bo'lib yurgangrill degan chiroyli boyvachcha yigitning ajoyib fazilatlarini maqtashga kirishadi. Metrixa kampirning qabihligidan qanchalik nafratlanmasin, bu toifa besharmlarni o'chakishtirib qo'yishdan qo'rqib, o'zini bosadi va quyuq-suyuq mehmon qilib, yotig'i bilan jo'natib yuboradi.

Shoir birinchi mimda qo'shmachi ayolni ko'rsatgan bo'lsa, ikkinchi mimda shu kasb bilan shug'ullanuvchi erkakni tasvirlaydi. Asar fohishaxona xo'jayini Battarning monologi tarzida yozilgandir. Battar sud hay'ati oldida so'zga chiqib, kechasi fohishaxonaga bostirib kirgan va to'polon ko'tarib bitta fohishani olib qochib ketgan savdogar Fales ustidan shikoyat qiladi. Battar nutqining kulgili o'mi shundaki, bu qo'shmachi sudlardagapiriladigan jiddiy nutqlarga taqlid etib, bamisoli juda muhim masala ustida munozara

yuritayotgan notiđ singari, bo`lib o`tgan mojaroning mayda-chuyda tafsilotlarini ham qoldirmay bayon qiladi va shu yo`sin beixtiyor o`zining razil basharasini ochib tashlaganini sezmaydi,

Uchinchi mimda shoir o`z zamonasidagi maktablarning hayoti va muallimlarning tabiatini tasvirlaydi. Metrotima degan bechorahol bir ayol o`zining xushyoqmas va bebosh o`g`li Kattalni maktabga olib keladi va muallim Lampriskning haqiga duo qilib, badkirdor bolani savalab, epaqaga keltirib berishni so`raydi. Muallim ham Metrotimaning iltimosini bajonu dil ado etadi. Beshinchi mimda ham jinsiy buzuqlik hodisalari fosh etiladi. Yoshi bir qadar o`tib qolgan boyvuchcha xotin o`zining jazman quli, chiroyli, navqirongastorning boshqa bir cho`ri qiz bilan topishib, bekasiga xiyonat qilganini sezib qoladi-da, uni qattiq jazoga buyuradi. Keyin, bu qulning juda qimmatga tushganini o`ylab, yana shaxtidan qaytadi. yettinchi mimning voqeasi etikdo`z Kerdonning do`konida kechadi.

Kerdon o`zining mollarini xaridorlarga haddan ziyoda maqtab, har bir poyabzalning narxini oshirishga urinadi.

Yuqorida ko`rib o`tgan asarlarimizning hammasidagerod muttasil shahar fuqarosining hayotidagi ikir-chikirlarni va, inchunin, yaramas holatlarni kulgi kiladi. Shoir bu toifa kishilarning qilmishlari va kirdikorlarini tasvirlaganida, hayotiylikka intilib, mayda-chuyda detallarni ham ko`zdan qochirmasdan shu qadar mufasssal va to`la-to`kis ko`rsatadiki, nazaringizda kundalik turmushning barcha sarqitlari birin-ketin ko`z oldingizdan o`tayotgandek seziladi. Biroq hayotiy tafsilotlarga bu tariqa berilish va, shu bilan birga, uning asarlarida juda ko`p uchraydigan qaltis holatlar, uyatsimongaplar, shoir ijodining realistik kuchini ancha susaytirib, naturalizm pozitsiyasiga yaqinlashtirib qo`yadi.

Ellinizm davri yunon adabiyotida she`riyatning epigramma deb ataluvchi maxsus janri ham keng rivoj topadi. Bu so`zning asl ma`nosi «bitik xat» bo`lib, qadimgi zamonlarda biron buyumga, masalan, surat, haykal, qabrtosh va ma`budlarga nazir qilingan ba`zi narsalarga bitib qo`yilgan xatlar epigramma deb atalgan. Keyingi davrlarda bu ibora asta-sekin asl ma`nosini yo`qotib, biron buyum, biron shaxs yoki biron voqeaga atalib yozilgan kichkina va ixcham she`riy asarlarni epigramma nomi bilan yuritish taomilga kirib ketadi.

Ellinizm zamonasida ijod qilgan ko'pdan-ko'p epigrammanavis shoirlar orasida eng atoqlisi – Tarentlik Leonid (eramizdan oldingi III asr) bo'lgan. Leonid o'z shahri Tarentni (Janubiy Italiya) rimliklardan mudofaa qilish ishida aktiv qatnashadi; 272 yili dushman Tarentni zabt etgach, shoir ona yurtini tashlab ketib, shundan keyin butun umrini darbadarlikda o'tkazadi. Muhtojlikdan ellinizm olami bo'ylab shaharma-shahar sarson-sargardon kezgan Leonid, mehnat ahlari – cho'ponlar, baliqchilar, dehqonlar, kosiblar va boshqa turli-tuman zahmatkashlarning og'ir hayoti bilan tanishadi va o'zining asarlarida shularning nochor va qashshoq turmushini tasvirlaydi. Leonidning chinakam realizm ruhida yozilgan epigrammalari mehnatkash xalqning ohu nolalari sadosidan iboratdir.

Ellinizm davri yunon poeziyasining rivojlangan payti, asosan, eramizdan oldingi III asrning o'rtalariga to'g'ri keladi. Yuqorida ko'rib o'tgan shoirlarimiz antik dunyo adabiyoti xazinasiga ma'lum darajada yangiliklar kiritib, uning shakli va mazmunini birmuncha boyitadilar. III asrdan keyingi zamonlarda ham badiiy ijodning hamma sohalarida qizg'in ijodkorlik ishlarining davom etishiga qaramay, bu davrning qalam ahlari eski adabiy an'analar doirasida o'ralashib, yunon adabiyotini ortiq ilgariga siljitolmaydilar.

RIM ADABIYOTI

RESPUBLIKA DAVRIDA RIM ADABIYOTI

ERAMIZDAN OLDINGI III VA II ASRNING

BIRINCHI YARMIDA RIM JAMIYATI

Eramizdan oldingi IV asrning oxiri – III asrning boshlarida Rim davlati Italiya yerlarining asosiy qismini egallab, xuddi Yunonistonda bo'lgani kabi, qulchilik asosiga qurilgan demokratik polis tuzumini joriy etadi. III asrning o'rtalarida rimliklarning jahongirlik siyosati tobora kuchayib, ular birin-ketin Italiya tuprog'ining qolmish qismlarini ham zabt etishga kirishadilar. Italiyaning janubiy qirg'oqlarini va Sitsiliya orolini egallash, Rim jamiyati tarixida ayniqsa juda muhim voqea bo'lgan. «Ulug' Yunoniston» nomi bilan shuhrat taratgan bu yerlar qadim zamonlarda ellinlar qo'liga o'tib, ularning mustamlakasi bo'lib

qolgan edi. Bosqinchilar ilk marta xuddi shu yerda yuksak yunon madaniyatining shohidi bo'ladilar. Italiya tuprog'ini o'zlariga itoat ettirish ishini batamom tugallagan rimliklar, bora-bora bosqinchilik siyosatini o'rta dengiz havzasiga ko'chirib, Afrikaning shimoliy qirg'og'idagi Karfagen davlatiga (hozirgi Tunis shahri yaqinida) qarshi birin-ketin uch marta ochilgan qirg'in urushdan so'ng, bu azim davlatni ham zabt etadilar va, nihoyat, II asr davomida oldinma-keyin Makedoniyani (148), Yunonistonni (146), Ispaniyaning bir qismini o'zlariga tobe qiladilar va Kichik Osiyoning g'arbiy qirg'oqlarida mustahkam o'mashib oladilar. Shunday qilib, II asr o'rtalarida Rim yer yuzining eng qudratli davlatiga, O'rta dengizning zabardast hukmroniga aylanadi.

G'olibona urushlar, qo'lga kiritilgan mustamlakalarni talash natijasida behisob boyliklar, son-sanoqsiz qullar Rimga qarab oqa boshlaydi. Eski patriarxal odatlar barbod etilib, jamiyatning hamma tabaqalari pulparastlik, maishatbozlik va zeb-ziynat hissiga beriladi; boyib ketgan ziyoli doiralar endilikda o'zlarining iqtisodiy boyliklariga va uning samaralariga qanoat qilmasdan, nozik va nafis madaniyat matlubi bo'ladilar.

Xullas, yuqorida bayon etilgan urushlar va ularning oqibati o'laroq paydo bo'lgan qator o'zgarishlar natijasida yunon madaniyatining keng miqyosda Rim hayotiga kirib kelish xarakati boshlanadi. III asrning o'rtalarida o'z xohishi bilan Rimga ko'chib kelib muqimlashib qolgan yunonlarning soni anchagina bo'lgan. «Ulug' Yunoniston» Rim ixtiyoriga o'tgandan keyin va ikkinchi Pun (Karfagen) urushidan so'ng bularning nufuzi yana ortadi (keyingilarning ko'pchiligi qul qilingaya asirlar edi).

Rimga kelgan yunonlar o'zlari bilan birga asrlar davomida yetishtirgan ulug' madaniyatlari mahsullarini ham olib keladilar va Rim hayotining hamma sohalarida bab-baravar ta'sir ko'rsatadilar. Yunonlarning odat-taomillari, asbob-anjomlari, kiyim-kechaklari rimliklarning turmushiga juda tez kira boshlaydi. Yunon tiliga qiziqish deyarli umumiy bir hodisa bo'lgan. Yunon alifbesini, yunon dinidagi ba'zi ma'budlarni rimliklar hatto ancha ilgari qabul qilgan edilar. Qisqasini aytganda, Rimning madaniy hayotida yunonlarning xizmati singmagan deyarli hech qanday soha bo'lmagan desak xato qilmaymiz. Ular badavlat xonadonlarda bolalarni tarbiya qiluvchi murabbiy, davlat arboblari qo'lida mirza bo'lib xizmat qiladilar;

falsafa, notqlik bobida saboq beradilar, yangidan rasmga kirayotgan teatrlarda aktyor bo'lib ishlaydilar. Hattoki Yunonistonda yaratilgan Eney haqidagi afsonani ham Rim davlati rasmiy ravishda qabul qiladi. Bu afsonada Rim xalqining troyaliklardan tarqalganligi va (Rim shahrini barpo etgan Romul bilan Remning ajdodlari shaxsan Troya qahramoni Eney ekanligi haqida hikoya qilinadi. Yangi g'oyalarni yoyuvchi eng muhim omillardan biri bu davrlarda adabiyot bo'lgan, albatta. Kelgusidagullab-yashnagan va ajoyib mevalar yetishtirgan ulug' Rim adabiyoti bog'ining dastlabki nihollarini latin tuprog'iga yana shu yunonlar tikkan.

Yuqorida aytilganlardan, Rim xalqining o'z milliy adabiyoti yo'q, uning bu sohadagi faoliyati faqatgina taqlidchilikdan nariga o'tmagan ekan, degan fikrga kelish noto'g'ri, albatta. Bizgacha yetib kelgan hujjatlar hatto eramizdan oldingi V-IV asrlarda Rimning o'zida badiiy adabiyot va maxsus she'riy o'lchov bo'lganligidan darak beradi. Tarix betida ba'zi bir yozuvchilarning (Appiy Klavdiy) nomlari ham saqlanib qolgan. Bundan tashqari, yozma adabiyot yaratilishidan ancha ilgari, Italiya tuprog'ida yashovchi qabilalarning ham, barcha xalqlar singari, boy og'zaki adabiyotlari bo'lganligi shubhasizdir. Biroq yangitdan kirib kelayotgan jozibador yunon adabiyoti tazyiqi ostida mahalliy og'zaki adabiyot e'tibordan qolib, bizga uning juda kamdan-kam namunalari yetib keladi.

Shu narsani esdan chiqarmaslik kerakki, Rimning o'zi madaniyat bobida unchalik yetilmaganida, yunon adabiyoti bu yerda shu qadar katta e'tibor qozonmagan bo'lar edi.

Shu bilan biz «asl» Rim adabiyoti ustida ortiq to'xtalib o'tirmasdan, yozma badiiy ijodning dastlabki davrlari bayoniga kirishamiz.

DASTLABKI RIM SHOIRLARI

Birinchi Rim shoiri yunonistonlik Liviy Andronik (284-204) bo'lgan. Rimliklar janubiy Italiyadagi Tarent shahrini ishg'ol etganlarida uni asir olib, Rimga keltiradilar. Keyinchalik qullikdan ozod qilingan Andronik shu yerda qolib, Rim maktablarida yunon va latin tillaridan muallim bo'lib xizmat etadi. Ma'lumki, yunon maktablarida qo'llaniladigan asosiy darslik sifatidagomer poemalari o'qitilgan. Latin tilida bunday asarlarning yo'qligi vajidan Andronik

qadimgi sâturn vaznida «Odissey» dostonini latin tiliga tarjima qiladi. Bu asarning bizga yetib kelgan parchalaridan uni nihoyatda erkin tarjima qilinganligi ochiq sezilib turadi. Ko'p o'rinlarda misralar qisqartiriladi, ba'zan tashlab ketiladi, hatto obrazlarni o'zgartirish, yunon mifologiyasidagi ma'budlarning nomlarini latin ma'budlari nomi bilan almashtirish hodisalariga ham duch kelamiz. Umuman aytganda, Andronikdan keyin o'tgan tarjimonlar ham bu sohada uning izidan borib, tarjima ishiga originalning butun xususiyatlarini saqlab qolish prinsipi nuqtai nazaridan emas, balki shu asarni Rim davlatining madaniy ehtiyojiga moslashtirish, begona xalqning ma'naviy merosi yordamida o'zlarining adabiyotlari va milliy tillarini boyitish nuqtai nazaridan yondashadilar.

«Latin Odissey»sining qariyb ikki asr davomida Rim maktablarida asosiy o'quv kitobi bo'lib xizmat qilishi, bu tarjimaning Rim xalqi tarixida qanchalik muhim g'oyaviy hodisa bo'lganligidan darak beradi.

Liviy Andronik tarjimonlikdan tashqari, bevosita latin tilida sahna asarlari – tragediya va komediyalar ham yozgan. Shoirning bu sohadagi ijodiy mahsullari ham bizga qadar juda kamdan-kam yetib kelgandir. Saqlanib qolgan parchalardan shoir o'z tragediyalari mavzuini Evripid asarlaridan, komediyalar mavzuini Menandr, Filemon hamda Difilning asarlaridan olganligi ko'zga yaqqol tashlanib turadi.

Liviy Andronik Rim adabiyoti bahorini boshlab kelgan birinchi qaldirg'ochdir. Undan so'ng ko'p o'tmay yangi badiiy ijod bog'ida boshqa qushlarning navolari eshitila boshladi. Shulardan dastlabkisigney Neviydir (taxminan 270–200 yillar o'rtasida yashagan). Bu shoir avvalo, Andronik singari «kelgindi» bo'lmasdan, o'z xalqining turmushini yaxshi bilgan, shu xalqning dard va orzulari bilan yashagan chinakam Rim tabaasi, ikkinchi Pun urushining ishtirokchisi edi. Biz uning hayotida Rim kishisining haqiqiy qiyofasini, adabiy faoliyatida mustaqil ijodning birinchi kurtaklarini ko'ramiz. Neviyning ijodida dramatik asarlar – tragediya va komediya asosiy o'rin tutadi. Bu shoir ham xuddi Andronik singari o'zining tragik asarlari mavzuini yunon yozuvchilari asarlaridan olgan, ammo, shu bilan birga, o'z vatani hayotidan olingan mavzularda tragediyalar yaratish kabi sharaflil ulug' vazifa Rim tarixida birinchi marta Neviy zimmasiga tushadi. Milliy

mavzuda yozilgan bu xildagi tragediyalarning qahramonlari saxnaga Rim senatorlari kiyadigan alvon hoshiyali ustki libos, ya'ni proteksta kiyib chiqardilar. Shu sababli mazkur asarlarni protekstata deb ataganlar. Neviy yozgan protekstatalardan biz, faqat ikkitasining nominigina bilamiz. Bulardan biri – «Romul», ikkinchisi – shoirning zamondoshi Klavdiy Marselning Klastidiy shahri yaqinidagallar bilan bo'lgan jangi haqidagi «Klastidiy» tragediyasidir.

Neviy tragediyaga qaraganda komediya sohasida kengroq shuhrat qozonadi. Biroq bu borada ham shoir o'zining hamkasbi Andronik kabi yunon komediyalarini Rim sahnasiga ko'chirib qo'ya qolmasdan, birinchi marta Rim adabiyoti tarixida kontaminatsiya, ya'ni ikkita yunon komediyasidan bitta Rim komediyasi yaratish usulini qo'llaydi. Plavt hamda Terensiy kabi mashhur komediyana vis shoir lar keyinchalik bu usul dan keng miqyosda foydalandilar. Bundan tashqari, Neviy, asosan, yangi komediya vakillariga ergashsa ham, qadimgi attika komediyasi izidan borib, o'z asarlarida Rim davlatining yirik-yirik arboblari ga til tegizishdan, zamonasining zo'ravonlarini masxara qilishdan cho'chimaydi. Umuman, uning komediyalarida o'tkir siyosiy satira, Rim hayotining milliy nafasi sezilib turadi.

Neviy talantining eng yuqori cho'qqisi – «Pun urushi» dostonidir. Rim milliy dostonchiligiga asos solish jihatidan bu asar latin adabiyoti tarixida alohida muhim o'rin tutadi. Doston yaqinda bo'lib o'tgan birinchi Karfagen urushi voqealariga bag'ishlangan. Biroq asarda xuddigomer dostonlarida bo'lgani kabi, real tarixiy hodisalar mifologik afsonalar bilan chatishgan holda tasvir etiladi. Biz jangnomaning boshlanishida o't ichida qolgan va halokatga mahkum etilgan Troya shahrini ko'ramiz. Ulug' qahramon Eney ma'budlarning amri bilan o'z yurtini tashlab ketishga majbur bo'ladi. Dengiz safarining og'ir mashaqqatlarini yengib, qahramonning Karfagen shahriga, malika Didona huzuriga yetib kelishi, bundan so'ng troyaliklarning Italiya qirg'oqlariga qarab yo'l olishlari va, nihoyat, Eneyning avlodi Romul tomonidan Rimning barpo etilishi – asar davomida mufassal tasvirlanadi. Shunday qilib, Rim xalqining troyaliklardan tarqalganligi haqidagi rivoyatga birinchi marta badiiy tus bergan shoirgney Neviydir. Neviyning tragediya va komediyalari singari, «Pun urushi» dostonidan ham juda ozgina parchalar saqlanib qolgan. Shu sababli uning fazilatlar i to'g'risida to'laroq fikr yuritish

imkonii yo`q. Asrlar davomida dostonning Rim xalqi o`rtasida eng sevimli kitob bo`lib qolishi – asarning badiiy jihatdan birmuncha puxta yozilganligidan dalolat bersa kerak.

Dastlabki Rim shoirlari orasida eng yirigi, albatta Kvint Enniy (239-169) bo`lgan. Uning ona yurti Italiyaning janubidagi Kalabriya viloyatida yunon madaniyati qadim zamonlardan beri juda keng yoyilgan bo`lib, shoir ilk bolaligidan ellin falsafasi va adabiyoti ta`sirida tarbiyalanadi, keyin Rimga ko`chib kelib, bu yerning tabaasi sifatida ikkinchi Pun urushida ishtirok etadi va, nihoyat, Rimga qaytib, latin va yunon tillaridan dars o`qitadi, adabiy faoliyat bilan kun kechiradi.

Enniy o`z ijodining boshlang`ich davrlarida Liviy Andronik hamda Nevii yo`llarini davom ettirib, asosan, yunon komediyasi va tragediyalarini latin sharoitiga moslashtirish bilan shug`ullangan. Zamondoshlarining shahodatiga qaraganda, komediyanavislik sohasida ancha zaif bo`lgan Enniy, tomoshabinlar nazarida e`tibor qozonolmaydi. Ammo uning tragediyalari Rim teatri sahnalarida uzoq yillar umr kechiradi. Yunon tragediyanavislari orasida Enniyni ham ko`proq qiziqtirgan shoir Evripid bo`lgan. Rim shoirining Italiya sharoitiga moslashtirib qayta ishlagan variantlari orqali tomoshabin ulug` yunon adibining qator asarlari – «Gekuba», «Ifigeniya», «Aleksandr», «Medeya» va boshqa tragediyalari bilan tanishadi. Bizga qadar yetib kelgan ba`zi parchalardan tragediya sohasida Enniyning nihoyatda mohir san`atkor bo`lganligi, qahramonlarning ichki dunyosini ochishda, aynshqsa, ularning ehtirosli jo`shqin holatlarini ko`rsatishda oldingi shoirlardan allaqancha yuqoriligi yaqqol sezilib turadi.

Enniy o`zining o`tkir poetik mahoratini «Annallar» («Solnomalar») dostonida yana ham kengroq namoyish qilgan. 60 ming misradan iborat 18 bobli (bizga qadar uning 1200 misrasi yetib kelgan) salmoqdor bu asar Enniyning Troyani tashlab qochishidan boshlanib, to shoirning zamonasiga qadar davom etgan butun Rim tarixini o`z ichiga oladi. Enniy «Annallar»ni yozishga kirishar ekan, Rim ma`budlariga sig`inib, mashaqqatli ishda ulardan madad tilamasdan, yolg`iz ulug`gomerning poetik ko`magiga suyanadi. Asarning debochasida hikoya qilinshicha, Enniygo`yo, bir tush ko`radi-yu, shu tushida muzalar unigelikon tog`iga olib chiqadilar,

bu yerda uning huzuriga gomer kelib, o'z ruhining Enniy tanasiga ko'chganligini aytadi.

«Annallar»ning avtor i mazkur debocha bilan «Iliada» hamda «Odisseya» usulida doston yozmoqchi bo'lganini, yunon shoiri izidan borib Rim elining ikkinchigomeri bo'lish orzusida ekanligini izhor qiladi. Enniy, darhaqiqat, gomer dostonlari usulidan – epitetlar, o'xshatishlar va boshqa poetik vositalardan katta ustalik bilan foydalanib, ko'zlagan maqsadlariga erishishda ajoyib muvaffaqiyatlar qozonadi

PLAVT

Ulug' Rim komediyana visi Tit Makk Plavt (taxminan 250-184 yil) Italiyaning Umbriya viloyatida tug'iladi. Uning hayotiga doir ma'lumotlar juda oz. Borlari ham unchalik inobatga molik emas. Olimlarning fikricha, Plavt, har nechuk, teatr ishlariga yaqin kishi bo'lgan. Qadim zamonlarda yuzdan ortiq komediyani Plavt nomi bilan bog'lab kelganlar. Ammo eramizdan oldingi I asrda mashhur Rim olimi va adabiyotshunosi Varron shulardan faqat yigirma bittasigina Plavt qo'li bilan yozilganligini aniqlaydi. Ularning deyarli hammasi to'la holda va faqat bittasi ayrim parchalarda bizgacha yetib kelgan.

Plavt ham oldingi shoirlarning (Andronik, Nevii, Enniy) usullarini davom ettirib, o'z ijodida muttasil yangi yunon komediyasi vakillarining (Felimon, Difil, Menandr) asarlarini Rim sahnasiga moslashtirish bilan shug'ullangan. III-II asrlardagi ijtimoiy tuzum sharoitlarida bevosita Italiya hayotidan olingan mavzularda asar yozib, turmushdagi nojo'yaliklarni qoralash, arboblarning sirlarini ochish ancha xavfli edi. Shu sababli yunon komediyalari, xuddi Nevii singari Plavt uchun ham chalg'ituvchi bir niqob vazifasini ado etgan. To'g'ri, Plavt qaysi bir ellin komediyana visining asarini Rim sahnasiga monand qayta ishlamasin, asl nusxadagi holatlarni, masalan, shaharlarning nomi, qahramonlarning ismi, yunon odatlari, kiyim-kechaklari va boshqa shuning kabilarni o'zgartirmasdan aynan qoldiradi. Ammo, shu bilan birga, faqatgina Rim idora tartiblariga, Rim sud tuzumi, Rim madaniyati va, umuman, Rim hayotining turli-tuman sohalariga xos milliy holat va alomatlarini ham original ruhiga

singdirib yuborish – Plavt ijodining asosiy xususiyatidir. Biroq shoir ijodining muhim xislati, uning asarlarida benihoya ko'p uchraydigan bu kabi milliy nishonalar bilan emas, balki komediyana visning originalga qanday yondashuvi bilan belgilanadi. Plavt yunon shoirlari asarlarini tanlar ekan, ularning Rim hayoti talablariga monand kelishiga, zamona bilan hamohang bo'lishiga katta e'tibor beradi va shular vositasida o'z vatanining muhim problemalarini hal qiladi. Bundan tashqari, yunon komediyalarini Rim jamiyatining keng ommasi didiga moslashtirish maqsadida Plavt kontaminatsiya usuldan ham keng foydalanib, mazmun jihatidan bir-biriga yaqin bo'lgan ikkita pyesani birlashtirib yuboradi va yo'l-yo'lakay asar to'qimasiga o'zidan qiziq-qiziq iboralar, maroqli hodisalar kiritib, dramatik holatlarning keskin, voqealarning o'ynoqi bo'lishiga erishadi. Umuman aytganda, faqatgina Rim fuqarosining quyi tabaqalari manfaatini ko'zda tutgan Plavt, o'z komediyalarida avvalo shular uchun zarur bo'lgan muhim masalalarni ko'taradi va, binobarin, maqsadlarini soddadil tomoshabinga yetkazish niyatida, sahnadan turib ular bilan o'zlari tushunadigan oddiy avom tilidagaplashadi. Plavt qahramonlarining so'zlariga diqqat bilan quloq solinsa, ularning og'zidan chiqqan ajoyib qochiriqlar, hazil-mutoyibalar, so'z o'yinlari, hattoki uyatnamo iboralar kishini hayratda qoldiradi, ichagini uzib kuldiradi. Xalq ijodi xazinalarida to'plangan va nodir iste'dod bilan Plavt komediyalariga ko'chirilgan mana bu so'z boyliklari, Rim shoirining asarlariga allaqanday o'ynoqilik, milliy ruh bag'ishlaydi. «Basavlat» va «boadab» yunon yangi komediyasiga tamomila begona bo'lgan bu jo'shqinlik va serzavqlikning eng birinchi ijodkori Plavt ekanligiga hech qanday shubha bo'lishi mumkin emas.

Plavtning eng o'tkir va maroqli asarlaridan biri «Maqtanchoq jangchi» komediyasidir. Asarning boshlanishidayoq biz bosh qahramon Pirgopolinik bilan tanishamiz. Bu harbiy amaldor egniga alvon kamzul, boshiga jig'ali dubulg'a kiyib, bahaybat shamshir, yaltiroq qo'lqop ko'tarib, jingalak sochlarini selkillatib navkarlari bilan ko'chalarda savlat to'kib yurar ekan, har doim o'zining jang maydonida ko'rsatgan mislsiz bahodirliklari, go'zal xonimlar bazmida surgan ishratlarini doston qiladi. Biroq bu oliftaning turish-turmushi, hammagaplari quruq maqtanchoqlik, xolos. Haqiqatda u hech qachon jang maydoniga kirmagan, o'zi ham o'lgunday qo'rqqoq,

ayollar bilan qurgan bazmlari esa – g'irt yolg'on. Pirgopolinikning atrofidagi baloxo'r oshnalari, ayniksa Artotrog degan shilqim og'aynisi uning qo'ltig'iga suv purkab battar chirantiradi. Artotrogning aytishicha, bamisoli shamol daraxt barglarini yoki tomdagi xaslarni uchirib ketganidek Pirgopolinik hamgo'yo o'zining nafasi bilan lak-lak lashkarlarni uchirib yuborar ekan. Pirgopolinikning husni jamoli ne-nego'zallarni shaydo qilganligi haqidagi uydirmagaplar unga ayniqsa juda yoqadi. Shunday maqtovlarni eshitganida «go'zal bo'lish dahshatli ofat», deb hatto kerilib ham qo'yadi.

Shoir o'z qahramonining bu tariqa kerilmachog'ligidan kulib, uning tabiatiga monand dabdabali nom bergan. (Pirgopo-linik «shaharlar va minoralar zavoli» demakdir.)

Asarning hamma voqeasi ana shu xotinbozning ishqiy sarguzashtlaridan iboratdir.

Afinalik ikki yosh – Filokomasiya hamda Plevsikl bir-birlarini qattiq sevadilar. Plevsikl uzoq safarga ketganida, Pirgopolinik bir qo'shmachi xotin orqali Filokomasiyani yo'ldan urib kemada o'z shahri Efesga olib qochadi. Yigitniyag sodiq quli Palestriion ko'ngilsiz bu xabarni Plevsiklga yetkazish maqsadida shoshilinch yo'lga chiqqanida, qaroqchilar kemani bosib, uni Pirgopolinikka tortiq qiladilar. Yangi xo'jasining uyida Palestriion ittifoqo Filokomasiyani uchratib bu haqda tezlik bilan Plevsiklga xabar yuboradi. Oshiq yigit yashirinch Efesga kelib, Pirgopolinikning qo'shnisi kekxa Periplektomenning uyiga qo'nadi. Hiylagar Palestriion oshiq-ma'shuqlar uyi o'rtasida xufiya tuynuk ochib, ularning tez-tez uchrashib turishlariga ham ko'maklashadi. Plevsikl to'xtagan qo'shxonaning egasi Periplektomen bir tomondan bu yigitga tanish, ikkinchidan o'zi ham nihoyatda muruvvatli, kulfatda qolgan kishilardan yordamini ayamaydigan so'qqabosh odam edi. Tadbirkor Palestriion shu cholning ko'magida Pirgopolinikning sharmandasini chiqarishga ahd qiladi. Sodiq qulning maslahati bilan Periplektomenning rafiqasi sifatida bir yosh ayolni yasantirib, uning nomidan cho'ri qiz orqali Pirgopolinikni xilvat bazmiga chaqirtiradilar. Laqma Pirgopolinikning quvonchi ichiga sig'maydi. Ammo bu ishning chatoq bir tomoni bor-ku, mabodo, Filokomasiya sezib qolgudek bo'lsa, oshiq yigitning kayfu safosi qayg'uga aylanmasmikan! Pirgopolinik shunday andishalar qiynog'ida

turganida ustomon Palestriongo`yo uning holiga achingan kishidek, tezlik bilan Filokomasiyadan qutulishni maslahat beradi. Palestriionning «vafodorligi»dan g`oyat mamnun bo`lgan Pirgopolinik Filokomasiyaning qimmatbaho buyumlarini ham qo`liga tutqazib shu onning o`zida Afinaga jo`natadi, hattoki sadoqatli qulining ham bahridan o`tadi, uni «sevikli ma`shuqasi»ga hadya qiladi. Shundan so`ng tashvishlardan qutulgan oshiq yasantusanib dorilamon yor vasliga jo`naydi. Ammo u yerda maishat o`rniga Periplektomenning qullaridan o`lasi kaltak yeb sharmandayu sharmisor bo`ladi.

Bu asar, umuman, Plavtning hamma asarlari singari yunon tilidan ko`chirilgan. Undagi barcha voqealar yunon yerida sodir bo`ladi, qahramonlari ham shu elning kishilaridir. Shunga qaramay, Plavt zamonasidagi uzluksiz urushlar sharoitida mazkur komediyaning Rim hayoti uchun ham ahamiyati zo`r bo`lganligi shubhasizdir. Italiya fuqarosi asarni Rim sahnasida ko`rganida xandon urib kular ekan, hech qanday shak yo`qki, u albatta o`zining Pirgopoliniklaridan, ya`ni og`ir urushlar paytida chetga qochib, urush tugagach, bo`lmag`ur bahodirliklari bilan maqtanib yurgan ko`pdan-ko`p harbiylardan kulgan.

«Maqtanchoq jangchi» — Plavtning eng yaxshi komediyalaridan biri hisoblanadi. Ammo, shunga qaramay, uning kompozisiyasida pishib yetmagan ba`zi o`rinlari bor. Modomiki, ikki uy o`rtasida yashirin tuynuk ochib, oshiq-ma`shuqlar bir-birovlari bilan uchrashib turishga muyassar bo`lgan ekanlar, nima uchun ular shu imkoniyatdan foydalanib darhol qochib ketmadilar, nima sababdan qutulishning murakkab yo`llarini qidirishga majbur bo`ldilar? Asarni sahnada ko`rgan yoinki o`qigan har bir kishida shunday savol tug`ilishi muqarrardir. Olimlar Plavt o`z asarida ikkita yunon komediyasidan foydalanganligi orqasida bu xilda yasama holatlar sodir bo`lgandir, debgumon qiladilar.

Plavtning «Xumcha» komediyasi ham o`zining badiiyligi va sotsial mohiyati jihatidan «Maqtanchoq jangchi» asaridan qolishmaydi. Bu komediyaning asosiy mavzui boylikning inson xulqini buzadigan yaramas ta`sirini ko`rsatishdan iborat. Ayni zamonda Rim jamiyati uchun bu masala ham juda muhim bo`lgan.

Evklion degan bechorahol odam o`choq ichidan bir xumcha tilla topib oladi. Bexosdan qo`lga kirgan bunchalik katta g`animat

uni esankiratib qo'yadi, ' huzur-halovatini, tinchligini buzadi. Soddadil bu odam xumchasini poylab kechalari uxlamaydi, goh u yerga, goh bu yerga yashiradi, kunduzlari ko'chaga chiqmasdan uyda o'tiradi, odamlar, xuddi, uning g'animatini sezib qolgandek, hammadan hadiksiraydi, boyib ketganini boshqalar bilib qolmasliklari uchun hech narsaga pul sarflamaydi.

Shu orada Evklionning o'rta yoshli badavlat ko'shnisi Megador uning qizi Fedraga og'iz solib qoladi. Kutilmagan bu sovchilik bechora cholning tashvish va shubhalarini yana orttirib yuboradi: go'yo Megador oltinning hidini bilib qolganu shu sababli kuyov bo'lishga oshiqmoqda. Axir bir balosi bo'lmasa, shunday davlatmand odam Evkliondek qashshoqning qiziga uylanarmidi?

Vaholanki, Evklionning topib olgan xazinasidan Megador tamomila bexabar. Fedraga uylanishda ham uning hech qanday g'arazi yo'q. Bo'lg'usi kuyov to'y chiqimlarining hammasini o'z ustiga olishni va sep-sarpolardan kechishni va'da qilgach, shu kuniyoq nikoh bo'lishiga Evklion rozilik beradi. Ziyofat taraddudida to'yxonaga begona odamlar keladilar. Shunday to'polon paytida xumchani uyda turishidan xavfsiragan Evklion uni bir chakalakzorga yashirib qo'yadi. Megadorning jiyani Likonidga qarashli qul Evklionning iziga tushib, xumchani o'g'irlab qochadi. Xuddi shu mojarolar ustiga Evklion bexabar, pishib turgan to'y ham buzilib ketadi. Ma'lum bo'lishicha, bundan sakkiz-to'qqiz oy ilgari bir bayram kechasida Likonid Fedrani zo'rlab qo'ygan va shu kecha-kunduzda uning tug'ish soatlari yaqinlashib qolgan ekan. Likonid o'z jinoyatining qurboni kim ekanligini biladi-yu, ammo Fedra esa dilozorni mutlaqo tanimaydi. Tog'asining Fedraga uylanishini eshitgan Likonid chuqur iztirobga tushib, butun vokeani, chor-nochor, unga aytadi, Megador qizdan ayniydi. Likonid begunoh bir qizni badnom qilganligidan, uning otasiga qattiq ozor berganligidan pushaymon bo'lib, endi bu shum xabarni alamdiya Evklionga qanday qilib yetkazish yo'lini topolmasdangangib yurganida dunyosidan ayrilib faryod chekib turgan cholga duch keladi va uning bezovtaliklarini qizining sharmanda bo'lganligini sezib qolish oqibatigumon qilib, Evkliondan uzr so'rashga oshiqadi.

«Biri bog'dan kelsa, biri tog'dan keladi» degandek, shu yo'sinda ularning o'rtalarida anchagacha munozara boradi. Nihoyat

bir-birlarining asl maqsadlarini tushunib, dilgirlik bilan ajralishib ketadilar.

Asar shu yerda uziladi: uning oxiri bizga qadar yetib kelmagan. Qadimgi manbalardan birida bayon qilinishicha va «Xumcha»ning prologida aytilishicha hamma oltin komediya pirovardida Evklionga qaytariladi, u esa qizini Likonidga uzatib, «Na kechasi, na kunduzi halovatim bo'ldi, endi tinchgina uxlayman», degan so'z bilan hamma oltinni mahr tariqasida kuyoviga beradi.

Ko'p olimlar «Xumcha» komediyasini, xasislik haqida hikoya qiladigan asar, deb baholaydilar. Nafsilamri, Evklion qiyofasida shu toifa kishilarga xos juda ko'p alomatlar bor: u hatto mo'ridan chiqib ketayotgan tutunni ham qizg'anadi, nafasim bekor ketmasin, deb boshini burkab yotadi, yuvingani suvni ham ko'zi qiymaydi va hokazo. Biroq qahramonning asar oxiridagi ikki og'izgapi, bu odamni xasislar qatoriga qo'shish istaklarini tamomila puchga chiqaradi. Agar u chindan ham ziqna bo'lganida hech qachon o'z davlatini ikki qo'llab kuyoviga tutmas edi. Uning «xasis»ligi bir umr yirikroq pul ushlamagan kambag'alning bexosdan qo'lga kiritilgan kattakon davlat qarshisida sarosimalanib qolishdan boshqa narsa emas.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, Plavt qanday yunon komediyasidan foydalanganligi bizga noma'lum. «Xumcha»dagi voqealarning rivojlanib borishi, qahramonning tabiati, ayniqsa bu odamning kambag'allarguruhiga mansubligi shu narsani ko'rsatadiki, Plavt foydalangan yunon komediyasining avtor, har holda, ellinizm zamonasida g'oyat keng tarqalgan kiniklar va stoiklar falsafasi pozitsiyasida turib, xalq ichida nihoyatda keng tarqalgan ertaklar tarzida, davlatmandlikning tashvishlariga qaraganda betashvish kambag'allik yaxshi, degan fikrni oldinga surmoqchi bo'lgan. Evklion obraziga omuxta qilingan xasislik belgilari yunon originaliga, har qalay, Plavt tomonidan kiritilgan bo'lsa kerak. Evklion obrazi Rim shoiri qo'lidan olgan ana shu yangi – «xasislik mandati» bilan keyinchalik jahon adabiyotini kezib, shu toifa kishilarning badiiy adabiyotdagi eng birinchi vakili sifatida yangi zamon yevropa yozuvchilari (Molyer – «Xasis») ijodiga g'oyat kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Plavt o'z faoliyatini faqatgina komediya doirasi bilan chegaralagan va, eng muhimi, asarlarining deyarli hammasi bizga

qadar yetib kelgan birinchi Rim komediyanavis shoiridir. Bundan tashqari, uning asarlari yunon yangi komediyasi vakillarining ijodiga doir juda ko'p masalalarni aniqlashda ham asosiy manba vazifasini ado etadi. Xuddi yangi komediya vakillarining asarlarida bo'lganidek, biz Plavt komediyalarida ham muttasil bir toifa qahramonlarini-keksa otalar, ularning o'g'illari, ma'shuqa qizlari, qo'shmachilar, sudxo'rlar, askarlar, baloxo'rlar (parasitlar) va qullarni uchratamiz. Bu shaxslar orasida shoir diqqatini o'ziga ko'proq jalb etgan qahramon, albatta quldir. Plavt hamma personajlarga nisbatan qullarni allaqanday samimiyat va ishq muhabbat bilan har tomonlama mufassal va turli-tuman qiyofada ko'rsatishga urinadi. Shu sababli uning asarlarida qullar toifasiga mansub odamlarning xilma-xil vakillarini uchratish mumkin. Biroq yozuvchi hammadan ko'ra epchil, uddaburo, serzavq, bir kadar quv, yomonga pand berib ketadigan ayyor va, eng muhimi, aql va farosatda, ishbilarmonlikda o'z xo'jasidan allaqancha yuqori turadigan qullarni ayniqsa ko'proq yoqtiradi. Plavt asarlaridagi qullar, haqiqatan ham komediyaning yuragi, voqealarni harakatga keltiradigan asosiy kuch; qo'shmachilarni, sudxo'rlarni, maqtanchoq jangchilarni, ziqna otalarni laqillatib ketadigan ayyor, makkor; hech qanday qiyinchiliklardan qo'rqmaydigan va har qanaqa og'ir holatlardan omon chiqadigan baayni bir sarkarda; har narsaning xonasiga qarab ish ko'radigan omilkor; goh askiyabozlik, goh qiziqchilik qilib, kezi kelganda hatto uyatgaplarni ham ishlatib tomoshabinni xandon kuldiradigan masxaraboz va hokazolar.

Umuman aytganda, Plavt komediyalaridagi jamiki kulgili holatlarning yakkayu yagona ijodkori quldir.

Biroq Rim shoiri o'zining butun mehr-muhabbatini, badiiy mahoratini faqatgina qullar tavsifiga sarflab, boshqa qahramonlarni e'tibordan chetda qoldirmaydi. Masalan, u «Psevdol» komediyasidagi qo'shmachi Ballion obrazini shu qadar nodir iste'dod bilan chizganki, keyinchalik bu qahramon Rim kishilari nazarida eng razil, o'taketgan pastkash va besharm bir maxluqning timsoliga aylanib ketadi. Plavt Rim jamiyatining quyi tabaqalariga mansub bo'lmaganida, shular orasida yurmaganida, qullarning qismatini his qilmaganida, baloxo'rlar, sudxo'rlar, chayqovchilar va shular kabi yaramas quzg'unlarga ishi tushmaganida-uning qahramonlari bu qadar hayotiy bo'lmas edi, albatta.

Plavtning she'riyat bobidagi mahorati ham yuksak taqdir va tahsinga sazovor. Biz uning asarlarida hech qachon bir vazndagi she'riy o'lbhovni uchratmaymiz. Ikki qul bir-biri bilan janjallashib, turibdimi, er-xotinlar o'rtasida ran qochadimi, oshiq yigit yor vaslida fig'on chekmoqdami, ma'shuqa qiz judolik hasratiga tushib qoldimi, bir to'da yoronlar kayf-safo surmoqdami-ana shu paytlardagi kayfiyatlarni ifoda etish uchun shoir turli-tuman she'riy vaznlarni qo'llaydi.

Sahna sirlarini nihoyatda chuqur bilish ham Plavtning eng muhim fazilatlaridandir. Yuqorida aytib o'tilgan ijobiy xususiyatlar bilan bir qatorda shoir o'zining ana shu qobiliyati tufayli tomoshabinni beto'xtov kuldirishga, uning diqqatini muttasil sahnaga tortib turishga muyassar bo'ladi.

Plavtning nodir poetik mahorati uning asarlarini kattakon tekis yo'ldan yevropa sahnasiga olib chiqdi. Yangi dunyoning Shekspir, Molyer, goldoni, Lope de Vega, Bomarshe, Lessing kabi dramaturglari Plavt komediyalariga qayta-qayta murojaat qilganlar. Bu hayotiylik qahramonlarning tilida, inchunin, juda yaqqol seziladi. Shoir asarlarining birinchi betidan to oxirgi sahifalariga qadar sochilib yotgan ajoyib xalq iboralari, asrlar o'tishiga qaramay, bizni hamon maftun etadi. Plavtdan keyin yashagan mashhur Rim olimlaridan biri: «Mabodo muzalar latin tilida so'zlashishni istasalar, ular muqarrar Plavt tilini tanlashar edi», deb bejiz aytmagan. Rim shoirining so'z san'atkorligi haqida izhor qilingan bu tariqa yuksak bahoning to'g'riligiga aslo shubha yo'q.

TERENSIY

Qadimgi zamonlardan yetib kelgan ba'zi ma'lumotlarga qaraganda Publiy Terensiy (taxminan 195-159 yillar) Afrikaning Karfagen shahrida tug'iladi. Bolalik chog'larida uni Rimga keltirib sotadilar. Yangi xo'jayin senator Terensiy Lukan qulbachchanning hushyor, serzehn bola ekanligini sezib, zamonasiga nisbatan unga yaxshi bilim beradi va keyinchalik o'z oilasining a'zosi sifatida Terensiy nomi bilan qullikdan ozod qiladi. Zodagonlar xonadoniga mansubligi tufayli, Terensiy mo'ttabar a'yonlar, madaniyat ahllari doirasiga yaqinlashadi va o'z davrining mashhur ma'rifatparvari,

yunon madaniyatining otashin muxlisi, Karfagenning bo'lgusi fotihi Kichik Ssipion hamda uning do'stigay Leliy bilan birodar tutinadi. Yunon madaniyatini benihoyat sevgan Terensiy Afina sayohatiga jo'naydi va u yerdan qayta turib, yo'lda halok bo'ladi.

Terensiy ham xuddi o'zining ulkan zamondoshi Plavt singari faqatgina komediya yozish bilan cheklangan. Shoirning adabiy faoliyati atigi olti yil davom etadi. Shu qisqa muddat ichida Terensiy oltita komediya yozgan. Bularning barchasi bizga to'la holda yetib kelgan.

Madaniyatli aristokrat doiralarida tarbiya olgan va shularning hayoti bilan yashagan Terensiy, o'zining adabiy faoliyatida shubhasiz ushbuguruhning g'oya va maslaklarini ifoda etgan. Plavtning hamma asarlari, asosan, Rim aholisining quyi tabaqa kishilari talabiga moslanib yozilgan bo'lsa, Terensiy asarlarida ko'proq aristokrat tomoshabinlarning ehtiyojlari ko'zda tutiladi. Shu sababli Terensiy yunon yangi komediyasdaing vakillari ijodiga murojaat qilar ekan, uning diqqati, avvalo, o'zi kabi aristokrat sinf kuychisi Menandrning jiddiy, boadab komediyalarida to'xtaydi va ularni andaza bilib Rim sahnasiga ko'chiradi. Bu sohada Terensiy ham Plavt izidan borganu, lekin har ikkala shoirning yunon komediyana vislari asarlariga yondashuvida jiddiy tafovut bor. Chunonchi, Plavt Menandr asarlaridan deyarli tamomila foydalangan emas. Boshqa shoirlarning komediyalarini tanlaganda ham, ularni istaganicha o'zgartirib, o'zidan qiziq-qiziq voqealar, g'alati hodisalar, kulgiligaplar qo'shib, ba'zan, hatto asl nusxaga tamomila o'xshamagan, ammo Rim tomoshabinini tabiatiga monand butunlay yangi va mustaqil asar yaratar edi. Shu sababli teatr shinavandalari sevimli shoirning asarlarini zavq bilan tomosha qilganlar.

Bu jihatdan Terensiy mutlaqo boshqa yo'ldan boradi. To'g'ri, bu shoirda ham yunon komediyalarini Rim sahnasiga moslashtirish mayli bor, lekin u mumkin qadar asl nusxa g'oyasini, badiiy xususiyatlarini, kompozitsion tuzilishini, qahramonlar qiyofasini, nynyqsa originalning jiddiy ruhini o'zgartirmaslikka harakat qiladi. Shu xususdan Plavtning masxarabozliklarga to'la maroqli asarlariga odatlanib qolgan Rim tomoshabiniga Terensiyning komediyalari ancha sovuq, ruhsiz tuyulgan, shoir ularga manzur bo'lmagan. Masalan, Terensiyning eng yaxshi asarlaridan biri hisoblanmish «Qaynana» komediyasi ikki marta muvaffaqiyatsizlikka uchraydi:

asār birinchi marta 165 yili sahnaga qo'yilganida, tomosha tugamasdan odamlar dorbozni ko'rgani ketib qoladilar, 161 yili yana shu ahvol ro'y beradi: bu safar tomoshabin teatrni tashlab, gladiatorlar jangiga yuguradi.

Terensiy ijodining xususiyatlarini ko'rsatish uchun ana shu «Qaynana» komediyasini ko'zdan kechiramiz.

Pamfil ismli bir yigit Vakxida degan satang xotinni g'oyat qattiq sevadi. Ular umrbod bir-birlaridan ajralmaslik to'grisida ahdu paymon qilganlar. Biroq Pamfilning otasi Laxet qo'yarda-qo'ymay o'z o'g'lini yonlaridagi kekxa Fidipning qizi Filumenaga uylantiradi. Otasining yuzidan o'tolmasdan sevmagan qizni olishga majbur bo'lgan Pamfil, to'ydan keyin ham ma'shuqasidan ayrilmaydi, nafsoniyati ozor topsa zora ketib qolar, degan niyatda hatto rafiqasiga iltifot ham qilmaydi. Ammo Filumena eridan ko'rgan xo'rliklarga bardosh beradi. Filumenaning beozor, yuvosh tabiatini, vafodorligini ko'rgan yigitning ko'ngli asta-sekin o'zgarib, bora-bora xotini bilan totuvlashib ketadi, ma'shuqasini unutadi. Xuddi shu asnoda Pamfilning bir qarindoshi vafot etib, yigit bir necha kun Afinadan ketishga majbur bo'ladi. Eri jo'nagandan keyin ozgina vaqt o'tar-o'tmas, Filumena ham, go'yo qaynanasi Sostrataning dastidan bu uyda turolmasligini bahona qilib, otasinikiga ketib qoladi. Vaholanki Sostratada hech qanday ayb yo'q. Aksincha, u nihoyatda yaxshi, keliniga mehribon bir xotin edi. Filumenaning qilmishidan g'oyat og'ir aziyat chekkan va o'g'lining turmushi buzilib ketishidan xavotirlangan qaynana, kelinini qaytarib kelish niyatida, qudasinikiga boradi. Biroq Filumena kampirni uyiga kiritmaydi ham.

Safardan kaytgan Pamfil voqeani eshitib, darhol qaynatasinikiga yuguradi va bexosdan xotinini to'lg'oq tutib turgani ustidan chiqib qoladi.

Ma'lum bo'lishicha, to'ydan bir oz ilgari noma'lum bir yigit Filumenani zo'rlab qo'ygan. Qizning onasi Mirrina bu musibatni hammadan yashirgan, hatto eriga ham aytmagan. U endi kuyoviga yolborib, Filumenaning boshiga tushgan sharmandalikni ovoza qilmasligini, xotini bilan ajralib ketsa hamki, bechora qizni sharmisor etmasligini o'tinib so'raydi. Pamfil, qaynanasini tinchitish niyatida sirlarni xufiya saqlashga rozi bo'ladi-yu, ammo rafiqasi bilan qayta topishish xayolini miyasidan tamoman chiqarib tashlaydi. Pamfil haqiqatan ham or-nomusli, shafqatli odam. Yozuvchi kahramonning

ayni soatdagi ruhiy alamlarini – vijdon bilan gʻazab, sevgi bilan xiyonat oʻrtasidagi tortishuvlarni-gʻoyat ustalik bilan tasvir etadi. Yigit xotining oqibatsizligidan qanchalik ranjimasin, lekin uning qilmishini, hattoki onasidan ham yashirib, hamma mojaroni, yolgʻondan, kelin bilan qaynananing chiqisha olmaganliklariga yoʻyadi. Oʻgʻlidan bugapni eshitgan beozor kampir, bordiyu kelini shunday degan boʻlsa, yoshlarga xalaqit bermaslik uchun ularni xoli qoldirib eri bilan qishloqqa koʻchib ketishga ham tayyor. Pamfil xotin deb onadan yuz oʻgirishni oʻziga op bilgandek, bu taklifni rad etadi va rafiqasi bilan uzil-kesil orani ochiq qilib kelganini onasiga bildiradi. Har ikkala erkak quda ham barcha aybni xotinlariga qoʻyib, ularni rosa koyiydilar. Shu bilan birga er-xotin oʻrtasiga sovuqchilik solgan asosiy aybdor Pamfilning eski oʻynashi Vakxida satang boʻlsa kerak, debgumon ham qiladilar, har qalay, Pamfil hanuz oʻsha bilan aloqani uzmaganu, bu sirdan xabardor boʻlib qolgan Filumena nomusiga chidolmasdan, xoynahoy, otasinikiga ketib qolgan. Ikkala chol shu qarorga kelib, Vakxidani chaqirtirishadi va yoshlarning baxt-saodatini oʻrtaga qoʻyib, bundan buyon Pamfil bilan uchrashmasligini iltimos qiladilar. Vakxida, keksalarning talablariga javoban, toʻydan keyin eski munosabatlarning butunlay uzilib ketganligini aytadi. Bu xushxabarni sobiq mahbubaning oʻz ogʻzidan eshitib, xotinlar ham, zora murosaga kelsalar, degan umid bilan ikkala quda Vakxidani Filumena huzuriga kiritadilar. Vakxida ayollar bilan suhbatlashib, ularning Pamfil haqidagi hamma shubhalari nooʻrin ekanliginigapirib oʻtirganida, Mirrinaning koʻzi bexosdan satang xotinning qoʻlidagi uzukka tushib qoladi. Ajabo, qiziq zoʻrlangan kechasi nobakor yigit tortib olgan uzukning oʻzginasi-ku! Taajjubda qolgan Mirrina hayajonini sezdirmasdan, yotigʻi bilan bu uzuk qanday qilib Vakxidaning qoʻliga tushib qolganini soʻraydi. Keyingi savol-javoblardan maʼlum boʻlishicha, Pamfil bir kun, shirakayf paytida uzukni Vakxidaga hadya etgan va uni qay yoʻsinda qoʻlga kiritganligini ham aytib bergan ekan. Shunday qilib, Filumenani zoʻrlagan yigit Pamfilning oʻzi ekanligi, bola ham uning oʻzidan tugʻilganligi aniqlanadi, er-xotin yana topishadilar, sir-asror oshkor boʻlmaydi.

«Qaynana» komediyasi mazmun jihatidan Menandrning «Hakam sudi» pyesasiga oʻxshaydi. Bu yerda ham oʻzining boʻlgʻusi rafiqasini zoʻrlab qoʻygan yigitni, er-xotin oʻrtasidagi sovuqchilikni